

ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΒΡΥΖΑΣ

ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗΣ ΕΠΙΣΤΗΜΗΣ
ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗΣ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ - GUTENBERG

Επιστημονικός Σύμβουλος: Δ.Γ. ΤΣΑΟΥΣΗΣ

Καθηγητής Παιδείας Πανεπιστημίου
Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών

ΠΑΓΚΟΣΜΙΑ ΕΠΙΚΟΙΝΩΝΙΑ
ΚΑΙ
ΠΟΛΙΤΙΣΤΙΚΕΣ ΤΑΥΤΟΤΗΤΕΣ

ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗΣ ΕΠΙΣΤΗΜΗΣ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗΣ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ

GUTENBERG • ΑΘΗΝΑ 1997

παράδοσης, την αναμόρφωση της Εκκλησίας, την επανατοποθέτηση των σχέσεων κράτους/εκκλησίας και τις αρμονικές σχέσεις με τα άλλα θρησκευματα.

Το πρόβλημα για την Ελλάδα δεν είναι να καταφύγει στον εθνοκεντρισμό, στην ξενοφοβία και σε ένα στείρο αντιδυτικισμό. Ο αντιδυτικισμός είναι εξίσου επικίνδυνος με τον ισοπεδωτικό εκδυτικισμό. Η Ελλάδα οφείλει να είναι ανοιχτή στον έξω κόσμο, να αναπτύξει τους παραδοσιακούς της δεσμούς με τους βαλκανικούς και τους μεσογειακούς λαούς και κυρίως να επιδιώξει μίαν αυτόνομη (οικονομικά, πολιτικά, πολιτισμικά) συμμετοχή μέσα στο πλαίσιο της Ενωμένης Ευρώπης. Μια συμμετοχή που όχι μόνο θα διασφαλίζει την πολιτιστική της ιδιαιτερότητα, αλλά και θα την κάνει ευρύτερα γνωστή, και από την άλλη, θα επιτρέψει τον εμπλουτισμό της με την κριτική αποδοχή και την επιλεκτική χρήση των θετικών επιτευγμάτων του δυτικού πολιτισμού⁽¹²⁹⁾.

Η πολιτισμική στρατηγική που οφείλει να ακολουθήσει η Ελλάδα μέσα στο πλαίσιο της Ενωμένης Ευρώπης δεν θα πρέπει να είναι εκείνη της περιχαράκωσης ή του ενδοτισμού, αλλά μια επικοινωνιακή/πολυλογική στρατηγική ένταξης που θα συνδυάζει το σεβασμό στην παράδοση με την προσήλωση στις δημοκρατικές αξίες που διασφαλίζουν τον πολιτισμικό πλουραλισμό και τα ανθρώπινα δικαιώματα⁽¹³⁰⁾.

Η Ελλάδα βρίσκεται ανάμεσα στη Δύση και την Ανατολή. Δεν είναι μόνο Δύση ούτε μόνο Ανατολή. Είναι και τα δύο. Δύση της Ανατολής και Ανατολή της Δύσης η Ελλάδα (ο Ελληνισμός γενικότερα), καλείται να διαφυλάξει τον τεράστιο πλούτο της πολιτισμικής της κληρονομιάς και να συμφιλιώσει την Αρχαιότητα με το Βυζάντιο, το Διαφωτισμό με την Ορθοδοξία, τη Λογία με τη Δημόδη Παράδοση, την Παράδοση με τη Νεωτερικότητα.

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΙΚΕΣ ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ

Ο ΣΗΜΕΡΙΝΟΣ ΚΟΣΜΟΣ ΕΙΝΑΙ ΟΛΟ ΚΑΙ ΠΕΡΙΣΣΟΤΕΡΟ ΕΝΟΠΟΙΗΜΕΝΟΣ και ταυτόχρονα όλο και περισσότερο καταταμημένος. Η ενοποίησή του γίνεται μέσα από την κατάτμησή του. Η παγκοσμιοποίηση της επικοινωνίας, της οικονομίας και της κουλτούρας είναι αδιαχώριστη από τη δημιουργία νέων ανισοτήτων, νέων εντάσεων. Η παγκοσμιοποίηση συνδυάζεται με την τμηματοποίηση. Πρόκειται για δύο όψεις της αυτής πραγματικότητας που αποσυντίθεται και επανασυντίθεται.

Η παγκοσμιοποίηση της επικοινωνίας συνίσταται, από τη μια μεριά, στη δημιουργία διεθνών ΜΜΕ που απευθύνονται σε ένα υπερεθνικό Κοινό και από την άλλη, στην ενοποίηση των αγορών επικοινωνίας. Η βιομηχανία της επικοινωνίας είναι συγκεκριμένη στις πλούσιες χώρες του Βορρά. Έχει ολιγοπωλιακή δομή και υπερεθνικό χαρακτήρα. Οι υπερεθνικές επιχειρήσεις επικοινωνίας του Βορρά, λοιπόν, ασκούν μια παγκόσμια οικονομική επιρροή με την πώληση προγραμμάτων, τεχνολογικού εξοπλισμού και προϊόντων ψυχαγωγίας. Ασκούν όμως και μια πολιτιστική επίδραση με τις αξίες, τα πρότυπα και τον τρόπο ζωής που διαδίδουν σε ολόκληρο τον κόσμο.

Η κυκλοφορία των πληροφοριών, των πολιτιστικών αντικειμένων και των δεδομένων είναι, ουσιαστικά, μονής κατεύθυνσης, από το Βορρά στο Νότο. Η αντίστροφη κίνηση, από το Νότο στο Βορρά είναι μηδαμνή έως ανύπαρκτη. Η μονόδρομη αυτή ροή αποτελεί έκφραση των κυρίαρχων οικονομικών και πολιτικών δομών του κόσμου.

Η άνιση ανταλλαγή δεν θεραπεύεται με την άρνηση της ανταλλαγής. Η ανταλλαγή πρέπει να είναι ελεύθερη. Μια πραγματικά ελεύθερη ανταλλαγή, όμως, οφείλει να εδράζεται στην αναλογικότητα και την ισοτιμία και να μην παίρνει τη μορφή της

έναν ελάχιστο συντονιστικό ρόλο, η Δύση ενσάρκωνε την προτεραιότητα του ατόμου και ταυτόχρονα την ενσωμάτωσή του στο κράτος. Στη λατρεία της παράδοσης, στην προσωποποίηση των προβλημάτων, στην υπερλογική ερμηνεία του πραγματικού, στην πίστη στο υπερβατικό και στην πνευματικότητα της Ανατολής, η Δύση αντιπαρέθετε την επιστημονική έρευνα, την κατάκτηση της φύσης, την ενεργή παρέμβαση στα κοινωνικά προβλήματα, τους απρόσωπους θεσμούς, τον ορθολογισμό, τον υλιστικό ευδαμονισμό, την πίστη στην πρόοδο⁽¹²⁶⁾. Όλα αυτά, βέβαια, δεν σημαίνουν ότι ο ανορθολογισμός ήταν ξένος προς τη Δύση ή ότι ο ορθολογισμός ήταν άγνωστος στην Ανατολή.

Παρόλες αυτές τις διαφορές, οι πολιτισμοί της Ανατολής ενσωμάτωναν με τον έναν ή τον άλλο τρόπο στοιχεία του δυτικού πολιτισμού και τις περισσότερες φορές αναγκάζονταν να το κάνουν γιατί ήταν «υποτελείς» σ' αυτόν. Ενίοτε τα δανεισμένα στοιχεία επανερμηνεύονταν από τους τοπικούς πολιτισμούς και παρουσιάζονταν ως γηγενή. Ήταν ένας τρόπος άμυνας. Στην περίπτωση, όμως, της Ιαπωνίας συνέβη κάτι το εκπληκτικό. Για να αμυνθεί απέναντι στην κυριαρχία της Δύσης, η Ιαπωνία υποχρεώθηκε να προσαρμοστεί στο δυτικό τρόπο σκέψης χωρίς όμως να απεμπολήσει τις παραδόσεις της. Δανείστηκε από το δυτικό πολιτισμό ένα ουσιώδες χαρακτηριστικό του, την τεχνολογία, και όχι μόνο εξοικειώθηκε μαζί της, αλλά και την ανέπτυξε περαιτέρω με εξαιρετική επιτυχία.

Αν και τα παραδοσιακά στρώματα αντιστέκονται σθεναρά στη διείσδυση του δυτικού πολιτισμού, οι ελίτ της Ανατολής γοητεύονται από τα δυτικά πρότυπα και συχνά μμούνται το δυτικό τρόπο συμπεριφοράς, δύσκολα όμως αποδέχονται την κοσμοθεώρηση που τον στηρίζει. Οι αντιθέσεις ανάμεσα στη Δύση και την Ανατολή και οι συγκρούσεις ανάμεσα στους θιασώτες της παράδοσης και τους υποστηρικτές του εκσυγχρονισμού θα χάσουν τη συγκινησιακή τους ένταση και την καταστροφική τους δύναμη μόνο με την εξασφάλιση ενός παγκόσμιου πολιτισμικού

πλουραλισμού, με την αναγνώριση και το σεβασμό της ιδιαιτερότητας του Άλλου.

4. Ανάμεσα στη Δύση και την Ανατολή

Γεωγραφικά αλλά και πολιτισμικά ο Ορθόδοξος κόσμος τοποθετείται ανάμεσα στη Δύση και την Ανατολή. Μετά την πτώση των «σοσιαλιστικών καθεστώτων» παρατηρείται μια αναβίωση της θρησκευτικότητας και ιδιαίτερα της Ορθόδοξης παράδοσης στις χώρες των Βαλκανίων και της Αν. Ευρώπης. Ο Ορθόδοξος κόσμος αφυπνίζεται και μέσα από δυσκολίες και αντιφάσεις ψάχνει να βρει το δρόμο του. Τελευταία, προβλήθηκε από ορισμένες πλευρές η άποψη για την «ενότητα» ή τη «συμμαχία» των ορθόδοξων λαών απέναντι στο Ισλάμ. Παρόλες όμως τις πολιτισμικές συγγένειες των βαλκανικών λαών που απορρέουν από την κοινή Ορθόδοξη κληρονομιά, μια τέτοια «ενότητα» ή «συμμαχία» δεν φαίνεται εφικτή. Εξάλλου δεν υπήρξε στην πραγματικότητα ούτε και κατά το παρελθόν. Τέλος δεν είναι ούτε επιθυμητή και τούτο γιατί η δημιουργία αξόνων προκαλεί τη συγκρότηση αντι-αξόνων. Εκείνο που ενδιαφέρει δεν είναι η αντιπαράθεση, αλλά ο διάλογος ανάμεσα στους πολιτισμούς.

Η Ορθοδοξία αποτελεί, ιστορικά, βασικό στοιχείο της νεοελληνικής πολιτιστικής ταυτότητας. Σήμερα αναζωπυρώνεται στην Ελλάδα το ενδιαφέρον για τις αξίες της Ορθοδοξίας. Υπάρχουν, ωστόσο, ορισμένες τάσεις οι οποίες κάτω από το φόβο της απώλειας της Ορθόδοξης ταυτότητας από την ενσωμάτωση της Ελλάδας στην Ευρωπαϊκή Ένωση εμφανίζονται διστακτικές, αν όχι εχθρικές προς κάθε τι το «δυτικό». Εμφερούμενες από έναν έντονο αντιδυτικό πνεύμα που έχει ιστορικές ρίζες (Σχίσμα των Εκκλησιών, Σταυροφορίες, Άλωση κτλ.) υιοθετούν μια στάση άμυνας απέναντι στη δυτική ορθολογικότητα και περιχαράκωνονται στην «καθ' ημάς Ανατολή». Δεν λείπουν φυσικά και οι τάσεις εκείνες οι οποίες ευνοούν την ανανέωση της Ορθόδοξης

τικές πολιτισμικές αξίες και τείνει να περιορίσει τα δάνειά του στον υλικό μόνο τομέα, αυτά εδώ όμως επηρεάζουν αναπόφευκτα τους θεσμούς και τις στάσεις. Η παλαιά του πολιτιστική ταυτότητα υφίσταται μια αναδόμηση, το εύρος της οποίας είναι ακαθόριστο και οι τάσεις της αντιφατικές⁽¹²⁵⁾.

Σήμερα, φαίνεται να υπάρχει ένα χάσμα ανάμεσα στη Δύση και το Ισλάμ. Ο δυτικός πολιτισμός αδυνατεί να κατανοήσει τις ισλαμικές αξίες και να αποδεχτεί την ταύτιση της πολιτικής και θρησκευτικής εξουσίας που επικρατεί στις χώρες του Ισλάμ. Για πολλούς δυτικούς αναλυτές η κύρια «απειλή» για τη Δύση, μετά την κατάρρευση του «κομμουνισμού», προέρχεται από το Ισλάμ. Βέβαια, η αντιπαράθεση ανάμεσα στον χριστιανικό και ισλαμικό κόσμο ξεκινάει από πολύ παλιά, στις δύο όμως τελευταίες δεκαετίες αναπτύσσεται στη Δύση μια έντονη αντι-ισλαμική συνείδηση. Η συνείδηση αυτή έχει να κάνει με την αναβίωση του ισλαμικού φονταμενταλισμού. Αν και οι ελίτ του ισλαμικού κόσμου προσελκύονται από το δυτικό εκσυγχρονισμό, ο ισλαμικός φονταμενταλισμός, που επηρεάζει πλατιές λαϊκές μάζες, διαπνέεται από αισθήματα αντεκδίκησης και εχθρότητας απέναντι στη Δύση. Εξάλλου, η ύπαρξη μουσουλμανικών κοινοτήτων στις δυτικές κοινωνίες (ο μουσουλμανικός πληθυσμός στη Δ. Ευρώπη υπολογίζεται σε 8 με 10 εκατομμύρια) και η συνεχιζόμενη μουσουλμανική μετανάστευση δημιουργούν συγκρούσεις, μολονότι δεν λείπουν οι προσπάθειες για μια αρμονική συμβίωση των δύο πολιτισμών.

Ο ισλαμικός φονταμενταλισμός έχει δύο μορφές: μία θρησκευτική και μία πολιτική. Η θρησκευτική μορφή έχει την έννοια της επιστροφής στο νόμο του Κορανίου. Η πολιτική μορφή συνδέεται με την υπεράσπιση των πολιτισμικών και εθνικών αξιών χρησιμοποιώντας τη γλώσσα του Ισλάμ, μια και δεν υπάρχουν άλλα εναλλακτικά μέσα έκφρασης και διεκδίκησης⁽¹²⁶⁾. Ο ισλαμικός φονταμενταλισμός είναι ένα πολυσύνθετο φαινόμενο τα αίτια του οποίου είναι ιστορικά, οικονομικά, πολιτικά και πολιτι-

σμικά. Εμφανίζεται σε μια εποχή μεγάλης οικονομικής ύφεσης και διαδίδεται πολύ γρήγορα στα ασθενέστερα κοινωνικά στρώματα υποκαθιστώντας πολιτικές λειτουργίες. Τροφοδοτείται από την αποτυχία των εθνικών-αστικών τάξεων να δώσουν ικανοποιητικές λύσεις στα μεγάλα προβλήματα της ανάπτυξης, της δημογραφικής έκρηξης και του εκδημοκρατισμού⁽¹²⁷⁾. Ενισχύεται από την τραυματική μνήμη της αποικιοκρατίας και αποτελεί έναν τρόπο επιβεβαίωσης της πολιτιστικής ταυτότητας των αραβο-ισλαμικών πληθυσμών απέναντι στη σημερινή μαζική επιδρομή της δυτικής κουλτούρας. Πάνω απ' όλα, είναι μια μορφή αντίδρασης των παραδοσιακών δομών οργάνωσης ενάντια στον εκσυγχρονισμό δυτικού τύπου.

Μια κουλτούρα μπορεί να λειτουργήσει ως κανονιστικό πρότυπο για άλλες κουλτούρες. Έτσι λειτούργησε η ιρανική κουλτούρα στην Τουρκία και στη μουσουλμανική Ινδία, η κινεζική κουλτούρα στην Ιαπωνία, η ινδική κουλτούρα στη Ν.Α. Ασία και την Ινδονησία, η ελληνική κουλτούρα στον ευρύτερο χώρο της Μέσης Ανατολής κατά τη μετά τον Μ. Αλέξανδρο εποχή. Ανάλογο ρόλο παίζει σήμερα η δυτική κουλτούρα στις περισσότερες περιοχές της υφής. Πράγματι, ο εκδυτικισμός του κόσμου στους τομείς της επιστήμης, της τεχνολογίας αλλά και των θεσμών είναι σημαντικός.

Οι πολιτισμοί της Ανατολής δεν σταμάτησαν να δανείζονται και να ενσωματώνουν δυτικά στοιχεία, διατηρώντας ταυτόχρονα ένα βαθμό αυτονομίας. Αυτό δεν σημαίνει ότι οι αξίες, τα γούστα, οι κοινωνικές μορφές οργάνωσης και πάνω απ' όλα οι τρόποι σκέψης, που δανείστηκαν σε διάφορες φάσεις από τη Δύση, επιβλήθηκαν ανεμπόδιστα ούτε ότι άρχισαν να λειτουργούν με τρόπο ικανοποιητικό. Στις πρώτες επαφές, οι θεμελιώδεις συλλήψεις των δύο κόσμων φάνηκαν να είναι εντελώς ασυμβίβαστες. Απέναντι στην Ανατολή όπου το άτομο ήταν ενσωματωμένο και υποταγμένο στην οικογένεια, στη φυλή και στην εθνοθρησκευτική ομάδα, με ένα κράτος που δεν έπαιζε παρά

στην οικοδόμηση της Ευρώπης. Σύμφωνα με τη λογική αυτή, είναι πολύ επικίνδυνο να εξισώνουμε το έθνος και το εθνικό αίσθημα με τον εθνικισμό. Στην πραγματικότητα ο εθνικισμός τροφοδοτείται από την αποτυχία της εθνικής ταυτότητας. Η Ευρώπη δεν θα μπορέσει να συγκροτηθεί αν δεν αναγνωριστούν και νομιμοποιηθούν οι διαφορετικές συλλογικές μνήμες⁽¹²²⁾. Η Ιστορία της Ευρώπης χαρακτηρίζεται από μια διαλεκτική σχέση ανάμεσα στην προσπάθεια της ενότητας και ταυτόχρονα της διατήρησης της διαφορετικότητας. Η φόρμουλα της Ευρώπης των Εθνών φαίνεται σήμερα να ταιριάζει καλύτερα στις ανάγκες μιας ευρωπαϊκής ενότητας. Το πρόβλημα για την Ευρώπη δεν έγκειται σε μια επιλογή ανάμεσα σε παράδοση και νεωτερικότητα, αλλά στην καλή χρήση των παραδόσεων, στην ανανέωση της ευρωπαϊκής παράδοσης της δημιουργικότητας. Η Ευρώπη οφείλει να απαλλαγεί από την αντίληψη που ταύτιζε τον ευρωπαϊκό πολιτισμό με τον οικουμενικό πολιτισμό, πρέπει να σέβεται τους Άλλους, να ανοίγεται στους Άλλους⁽¹²³⁾.

3. Δύση και Ανατολή

Κατά τη διάρκεια της εξάπλωσης της Ευρώπης στην Ανατολή ο ευρωπαϊκός πολιτισμός συνάντησε τρεις μεγάλους πολιτισμούς: τον ισλαμικό, τον ινδικό και τον κινεζικό. Οι σχέσεις του ευρωπαϊκού πολιτισμού με τον ισλαμικό πολιτισμό ήταν στενότερες αλλά και περισσότερο ανταγωνιστικές απ' ό,τι ήταν με τους άλλους δύο. Ευρώπη και Ισλάμ υπήρξαν γείτονες, συχνά εχθροί, αλλά δέχτηκαν κοινές επιρροές. Και οι δύο κληρονόμησαν τους αρχαίους πολιτισμούς της Μέσης Ανατολής και επηρεάστηκαν από την Ελληνική φιλοσοφία, τον Ιουδαϊσμό και το Ρωμαϊκό δίκαιο. Ιστορικά, οι δύο πολιτισμοί διασταυρώθηκαν, αλληλοεπηρεάστηκαν αλλά και συγκρούστηκαν⁽¹²⁴⁾.

Ο ισλαμισμός είναι μεταγενέστερος του χριστιανισμού. Τόσο ο χριστιανισμός όσο και το Ισλάμ συνάντησαν μεγάλες δυσκο-

λίες στο να αποδεχτούν ο ένας την ύπαρξη του άλλου. Δεν μοιράζονταν μόνο μια κοινή κληρονομιά, μοιράζονταν επίσης μια κυριαρχία. Για μεγάλο χρονικό διάστημα το Ισλάμ ήταν μια απειλή για την Ευρώπη. Αντίθετα, ο ινδουισμός, ο βουδισμός και ο κομφουκιανισμός ουδέποτε απείλησαν τη χριστιανοσύνη. Οι σχέσεις του Ισλάμ με τους άλλους πολιτισμούς της Μεσογείου ήταν πάντοτε σχέσεις ανταλλαγής, αλλά και σύγκρουσης. Ο ισλαμικός πολιτισμός δανείστηκε και ενσωμάτωσε πολλά στοιχεία από τους πολιτισμούς αυτούς, τόσο σε παλαιότερες εποχές όταν ήταν κυρίαρχος του εαυτού του όσο και στη σύγχρονη εποχή που διακατέχεται από ένα αίσθημα έντονης ανησυχίας για τη διατήρηση της ταυτότητάς του.

Κατά τη διάρκεια της εξάπλωσής του, το Ισλάμ προσαρμόστηκε στους τοπικούς πολιτισμούς και οικειοποιήθηκε τα κύρια χαρακτηριστικά τους. Έτσι μιλούμε για αραβικό Ισλάμ, για αφρικανικό Ισλάμ ή για ασιατικό Ισλάμ. Το Ισλάμ δεν είναι μόνο μια θρησκεία, είναι ένα ολόκληρο σύστημα ταυτότητας. Δεν πρέπει όμως να το ταυτίζουμε με το φονταμενταλισμό. Εξάλλου, εκτός από τον ισλαμικό φονταμενταλισμό υπάρχουν και άλλοι φονταμενταλισμοί (χριστιανικός, ιουδαϊκός, ινδουιστικός κτλ.).

Υπάρχουν πολλά ισλαμικά κινήματα, παλιά και νέα, παραδοσιακά και ριζοσπαστικά, συντηρητικά και επαναστατικά που διαφέρουν το ένα από το άλλο. Όλα όμως συμφωνούν στην αναγκαιότητα να εγκαταλειφθούν τα ξένα πρότυπα που επεβλήθησαν την εποχή της δυτικής κυριαρχίας και να επιστρέψουν στο αληθινό Ισλάμ, χωρίς να καθορίζουν ωστόσο ποια ακριβώς πρότυπα πρέπει να ακυρωθούν και με ποιο τρόπο. Έτσι τα πολιτικά συστήματα δυτικού τύπου επιβιώνουν, κατά κάποιο τρόπο, ακόμη και στο Ιράν της ισλαμικής επανάστασης, και η δυτική τεχνολογία γίνεται γενικά αποδεκτή, χωρίς να έχει συνειδητοποιηθεί ο στενός δεσμός που ενώνει τη μηχανή με τον πολιτισμό που την εφεύρε.

Το Ισλάμ εμφανίζεται εξαιρετικά δύσπιστο απέναντι στις δυ-

κούς ή οντολογικούς: ο Αφρικανός δεν εκφράζει το είναι του παρά μέσω ενός δικτύου κοινωνικών σχέσεων συγγένειας και η παρουσία του στον κόσμο δεν δικαιολογείται παρά με τη διαμεσολάβηση των προγόνων. Η σχέση του ατόμου με την ομάδα και η σχέση του ατόμου και το αόρατο είναι θεμελιακά συστατικά στοιχεία της προσωπικότητας. Οι σχέσεις συγγένειας και οι πρόγονοι τοποθετούνται αποκλειστικά στο επίπεδο της εθνότητας. Μόνο στο επίπεδο αυτό είναι δυνατό να εντοπίσουμε τα ιδιαίτερα εκείνα πολιτισμικά χαρακτηριστικά που βγαίνουν από την ιστορία, εκδηλώνονται με την ιεροποιημένη παράδοση και σφραγίζουν την πολιτισμική προσωπικότητα των μελών της ομάδας. Η εθνότητα είναι ένα είδος «πολιτισμικής πατρίδας». Είναι στο επίπεδο αυτό που υπάρχουν τα μοντέλα αναφοράς, τα δίκτυα αλληλεγγύης, η πηγή των αξιών, αν και επιτακτικές πολιτικές επιλογές απαιτούν το επίπεδο αυτό να μη λαμβάνεται υπόψη και να μην αναγνωρίζεται. Η εθνική εξουσία έχει προφανείς λόγους να το κάνει αυτό⁽¹²⁰⁾.

Οι υπερασπιστές της Δύσης θεωρούν ότι ο δυτικός πολιτισμός έχει μια παγκόσμια εγκυρότητα και καταδικάζουν όλες τις άλλες πολιτισμικές αξίες. Ωστόσο, δεν υπάρχει ένας ενιαίος δυτικός πολιτισμός. Οι ΗΠΑ ήταν πάντοτε χώρα μεταναστών. Το 30% του πληθυσμού της δεν είναι ευρωπαϊκής προέλευσης. Σήμερα, μεγάλες ομάδες της χώρας αυτής που δεν έχουν ευρωπαϊκή καταγωγή συνειδητοποιούν ολοένα και περισσότερο ότι έχουν διαφορετικές παραδόσεις και επιζητούν το σεβασμό που αξίζουν. Ακόμη και ο ευρωπαϊκός πολιτισμός προήλθε στην πραγματικότητα από την ελμειξία ποικίλων παραδόσεων.

Πολύς λόγος γίνεται, τελευταία, για την «ευρωπαϊκή πολιτιστική ταυτότητα». Ο επίσημος λόγος των οργάνων της Ευρωπαϊκής Ένωσης προβάλλει την άποψη ότι η πολυπολιτισμική δομή της Ευρώπης και οι πολιτισμικές ιδιαιτερότητες των χωρών-μελών αποτελούν στοιχεία που ενδυναμώνουν παρά εξασθενίζουν την Ευρώπη. Δεν βλέπει καμιά αντίθεση ανάμεσα

στις εθνικές και περιφερειακές κουλτούρες και στην ευρωπαϊκή κουλτούρα, και προτάσσει τη θέση «η ενότητα μέσα στην ποικιλία».

Η θέση όμως αυτή δεν γίνεται καθολικά αποδεκτή. Για ορισμένους συγγραφείς η μαγική φόρμουλα «η ενότητα μέσα στην ποικιλία» δεν είναι παρά ένα σλόγκαν που δεν ανταποκρίνεται στην πραγματικότητα⁽¹²¹⁾. Έτσι δεν αμφισβητείται μόνο η ύπαρξη μιας «ευρωπαϊκής πολιτιστικής ταυτότητας» αλλά και εκφράζεται μεγάλη δυσπιστία σχετικά με τη δυνατότητα διαμόρφωσης μιας τέτοιας ταυτότητας στο μέλλον. Η προβληματική αυτή δέχεται ότι η «εθνική ταυτότητα» είναι μια ιδιαίτερη μορφή συλλογικής ταυτότητας που προϋποθέτει το διαχωρισμό ανάμεσα σε «εχθρούς» και «φίλους». Η κινητοποίηση ενός συλλογικού αισθήματος έχει πάντοτε την ανάγκη των «εχθρών». Οι «εθνικές ταυτότητες» δεν έχουν υπόσταση, δεν αποτελούν σταθερά χαρακτηριστικά που μεταβιβάζονται κληρονομικά, όπως υποστηρίζει η εθνικιστική ιδεολογία. Είναι περισσότερο συμβολικές κατασκευές που μετασχηματίζονται συνεχώς μέσα στο χώρο και το χρόνο. Η σχέση μιας κοινότητας με το παρελθόν της είναι κάτι το πολύ σημαντικό. Η σχέση όμως αυτή είναι –τουλάχιστον εν μέρει– φανταστική και αναπλάθεται διαρκώς από τους μηχανισμούς της συλλογικής μνήμης. Η συγκρότηση μιας εθνικής συλλογικής μνήμης οδηγεί αναπότρεπτα στο διαχωρισμό ανάμεσα σε «φίλους» και «εχθρούς». Τα πράγματα γίνονται ακόμη πιο περίπλοκα όταν πρόκειται για υπερεθνικές οντότητες, όπως είναι η Ευρωπαϊκή Ένωση η οποία διεκδικεί μια κοινή πολιτισμική κληρονομιά και φιλοδοξεί να κατασκευάσει μια «ευρωπαϊκή πολιτιστική ταυτότητα».

Άλλοι συγγραφείς, αντίθετα, επιμένουν στην ενότητα μέσα στη διαφορετικότητα, υποστηρίζοντας ότι η εθνική ταυτότητα δεν αποτελεί εμπόδιο σε μια διαρκώς διευρυνόμενη Ευρώπη αλλά είναι προϋπόθεσή της. Η συντήρηση της εθνικής ταυτότητας δεν αντιμάχεται την ευρωπαϊκή ταυτότητα αλλά συμβάλλει

νος του καπιταλισμού. Οι συγκρούσεις θα πάρουν τη μορφή ιδιότυπων εμφυλίων πολέμων στο εσωτερικό του ίδιου πολιτισμού. Δεν θα υπάρχουν πόλεμοι ανάμεσα στα έθνη ούτε ανάμεσα στους πολιτισμούς, αλλά οι αυξανόμενες ανισότητες θα οδηγήσουν σε συγκρούσεις ολόενα και πιο βίαιες ανάμεσα στους αποκλεισμένους και τους ενσωματωμένους, στους περιθωριοποιημένους και τους κυρίαρχους.

2. Η διασταύρωση των πολιτισμών

Η διαίρεση του κόσμου σε διαφορετικούς και συνεκτικούς πολιτισμούς αγνοεί τις διασταυρώσεις ανάμεσα στους πολιτισμούς, ιδιαίτερα από την εποχή της αποικιοκρατίας. Η εξάπλωση των λαών της Ευρώπης άρχισε στα τέλη του 1400 και μέχρι τα μέσα του 20ού αιώνα ο ευρωπαϊκός πολιτισμός διεύρυνε την επιρροή του, αλλού περισσότερο και αλλού λιγότερο, σε όλο σχεδόν τον κόσμο. Η ευρωπαϊκή εξάπλωση ακολούθησε δύο κατευθύνσεις: μία προς τη Δύση και μία προς την Ανατολή. Η εξάπλωση αυτή είχε ως αποτέλεσμα την κατάκτηση και την υποταγή των ιθαγενών και την αφομοίωση ή την περιθωριοποίηση πανάρχαιων πολιτισμών, όπως είναι οι πολιτισμοί των Αζτέκων, των Μάγια και των Ίνκας στην Κεντρική και τη Νότια Αμερική ή οι αφρικανικοί πολιτισμοί.

Με τον αποικισμό της Αμερικής, της Ασίας και της Αφρικής, εμφανίστηκαν στη σκηνή της Ιστορίας νέα συλλογικά υποκείμενα, τα οποία προέκυψαν από την επιμειξία διαφορετικών φυλών και πολιτισμών. Η αποικιοκρατία δεν επέφερε έναν πλήρη εκδυτικισμό των γηγενών πληθυσμών. Ένα μέρος του φανταστικού τους παρέμεινε αναλλοίωτο και κατόρθωσε να επιβιώσει. Οι παραδοσιακές θρησκείες αντιστάθηκαν στο χριστιανισμό, ο οποίος αναγκάστηκε να υιοθετήσει ορισμένα χαρακτηριστικά τους και να προσαρμοστεί στα ήθη και τα έθιμα των αυτόχθονων πληθυσμών. Σιγά σιγά η ειδωλολατρία παραχώρησε τη θέση της σε ένα

γγενή χριστιανισμό, ο οποίος σε ορισμένες περιπτώσεις πήρε τη ριζοσπαστική μορφή μεσσιανικών κινήσεων που στράφηκαν κατά της αποικιοκρατικής εξουσίας⁽¹¹⁸⁾.

Ο ισχυρισμός για την ύπαρξη ενός ενιαίου λατινοαμερικανικού πολιτισμού ή ενός κοινού αφρικανικού πολιτισμού είναι δύσκολο να θεμελιωθεί. Ασφαλώς και υπάρχει μια ιδιαιτερότητα των τοπικών πολιτισμών της Λ. Αμερικής, της Αφρικής ή της Ασίας, η οποία πρέπει να διαφυλαχθεί. Η ιδιαιτερότητα όμως αυτή συχνά μυθολογείται και καλλιεργείται έτσι ένα κλίμα «πολιτιστικού εθνικισμού». Η λέξη-κλειδί είναι η «αυθεντικότητα». Πρόκειται όμως περισσότερο για ένα ιδανικό παρά για ένα αντικειμενικό γεγονός, για ένα μύθο παρά για μια συγκεκριμένη πραγματικότητα. Βέβαια, δεν πρέπει να υποτιμάται ο τεράστιος ρόλος που παίζουν οι μύθοι στη ζωή των λαών.

Η «αυθεντικότητα» δεν υπάρχει αντικειμενικά στο υπερεθνικό επίπεδο της αφρικανικότητας, ούτε στο επίπεδο του έθνους, υπάρχει όμως, κατά κάποιον τρόπο, στο εσωτερικό της εθνότητας⁽¹¹⁹⁾. Η διεκδίκηση της «αυθεντικότητας» δεν μπορεί να τοποθετηθεί στο υπερεθνικό επίπεδο της αφρικανικότητας. Αν και υπάρχουν αφρικανικοί πολιτισμοί με μακρά ιστορία που ασκούν μια αδιαμφισβήτητη γοητεία, ωστόσο είναι εθνολογικά αδύνατο να εντοπίσουμε χαρακτηριστικά αμγώς αφρικανικά. Στο μέτρο που υπάρχουν κοινά χαρακτηριστικά σε όλους τους αφρικανικούς πολιτισμούς, τα χαρακτηριστικά αυτά μπορούν να βρεθούν και σε άλλα πολιτισμικά συστήματα παραδοσιακού τύπου, συμπεριλαμβανομένης και της προβιομηχανικής Ευρώπης. Η «αυθεντικότητα» δεν υπάρχει ούτε στο επίπεδο του έθνους. Στο μέτρο που υπάρχουν μέσα στο πλαίσιο του έθνους ιδιαίτερα χαρακτηριστικά, τα χαρακτηριστικά αυτά δεν τοποθετούνται στο επίπεδο της εθνικής οντότητας αλλά στο επίπεδο της εθνότητας. Η «αυθεντικότητα» δεν υπάρχει παρά μόνο σ' αυτό το επίπεδο.

Το φαινόμενο αυτό μπορεί να ερμηνευθεί με όρους φιλοσοφι-

Ο Χάντιγκτον υποδεικνύει το Ισλάμ ως τον κύριο αντίπαλο της Δύσης και βλέπει να διαμορφώνεται μια συμμαχία ανάμεσα στον κομφουκιανισμό και τον ισλαμισμό και να στρέφεται κατά του δυτικού πολιτισμού.

Οι θέσεις αυτές του Χάντιγκτον έγιναν αντικείμενο έντονων επικρίσεων⁽¹¹⁴⁾. Πολλοί συγγραφείς, χωρίς να αμφισβητούν την πολιτισμική διάσταση των συγκρούσεων στο σύγχρονο κόσμο, κατηγορήσαν τον Χάντιγκτον ότι αγνοεί την πολυπλοκότητα των διεθνών σχέσεων, ότι διαχωρίζει με τρόπο χονδροειδή τα πολιτισμικά σύνορα, ότι υπερτονίζει τον «κίνδυνο» του Ισλάμ ενθαρρύνοντας έτσι την ξеноφοβία στις δυτικές κοινωνίες. Αντί να προτείνει το διάλογο και τη συνεργασία ανάμεσα στους πολιτισμούς, τα κράτη και τους λαούς, προτρέπει στην προετοιμασία για την αντιπαράθεση. Ο Χάντιγκτον επικαλείται τη σύγκρουση ανάμεσα στη Δύση και το Ισλάμ, μπορεί όμως κανείς να επικαλεστεί εξίσου τις συγκρούσεις στο εσωτερικό της χριστιανοσύνης ή του ινδουισμού, ακόμη και τις συγκρούσεις συμφερόντων ανάμεσα στα μεγάλα κράτη της Ευρώπης και της Αμερικής. Η διαλεκτική της σύγκρουσης διατρέχει το εσωτερικό κάθε πολιτισμού, κάθε λαού, κάθε ατόμου.

Η βασική αδυναμία του «παραδείγματος» του Χάντιγκτον έγκειται στην ανικανότητά του να συλλάβει το συνδυασμό των φαινομένων της παγκοσμιοποίησης και της πολυδιάσπασης. Ο σημερινός κόσμος είναι όλο και περισσότερο ενοποιημένος και ταυτόχρονα όλο και περισσότερο κατατμημένος. Η ενοποίησή του γίνεται μέσα από την αποσύνθεσή του. Οι εντάσεις δεν εξαπλώνονται στη σύγκρουση ανάμεσα στο δυτικό εκσυγχρονισμό και τις τοπικές παραδόσεις. Οι αντιπαραθέσεις ανάμεσα στους πολιτισμούς είναι κυρίως εκδηλώσεις εσωτερικών ρήξεων. «Ο πόλεμος μεταξύ των πολιτισμών είναι πάνω από όλα πόλεμος στο εσωτερικό των πολιτισμών»⁽¹¹⁵⁾.

Ο τρόπος με τον οποίο ο Χάντιγκτον διαχωρίζει τον κόσμο σε διαφορετικούς και συνεκτικούς πολιτισμούς και μάλιστα,

αποκλειστικά, με θρησκευολογικά κριτήρια, είναι υπερβολικά σχηματικός και στηρίζεται στη λανθασμένη όσο και επικίνδυνη υπόθεση της πολιτισμικής καθαρότητας. Στην πραγματικότητα, όμως, δεν υπάρχουν αμγείς πολιτισμοί. Κάθε πολιτισμός είναι δημιούργημα πολλών άλλων πολιτισμών. Ο λεγόμενος δυτικός πολιτισμός, για παράδειγμα, θεμελιώθηκε ιστορικά πάνω στους πολιτισμούς της Αθήνας, της Ρώμης και της Ιερουσαλήμ, οι οποίοι είχαν διαμορφωθεί από την αλληλεπίδραση ποικίλων πολιτισμικών παραδόσεων. Έτσι η Αρχαία Ελλάδα δανείστηκε στοιχεία από τη Φοινίκη, την Αίγυπτο κτλ. και τα αφομοίωσε δημιουργικά για να οικοδομήσει έναν περιλαμπρο πολιτισμό.

Όπως επισημαίνει ο Ζ. Ντανιέλ «όλοι οι πολιτισμοί δεν χωρίζονται αλλά διατρέχονται από τον ανταγωνισμό ανάμεσα στην περιπλάνηση και στο ριζώμα, στην οικουμενικότητα και στην ταυτότητα, στην παγκοσμιοποίηση και στις ιδιαιτερότητες, στο άτομο και στην κοινότητα. Πιστεύω –συνεχίζει ο Ζ. Ντανιέλ– ότι οι δυνάμεις που δρουν προς τη μια κατεύθυνση είναι εξίσου σημαντικές μ' εκείνες που δρουν προς την άλλη. Πιστεύω πως εξαρτάται σε μεγάλο βαθμό από εμάς τους ίδιους να εξασφαλίσουμε το θρίαμβο της μιας ή της άλλης. Για το λόγο αυτόν πρέπει να αντιπαραθέσουμε στο φαταλισμό της σύγκρουσης των πολιτισμών έναν πολιτισμικό βολονταρισμό»⁽¹¹⁶⁾.

Η ρητορική του Χάντιγκτον αποτελεί, ουσιαστικά, συνέχεια της παραδοσιακής ρητορικής του «οριενταλισμού». Ο «οριενταλισμός» είναι ένα σύστημα αναπαραστάσεων της Ανατολής από το δυτικό λόγο, μια πολιτισμική κατασκευή προορισμένη να νομοποιήσει την πολιτική επιρροή και να διασφαλίσει τα οικονομικά συμφέροντα της Δύσης στην Ανατολή, «ένας δυτικός τρόπος για την κυρίαρχηση, την ανασυγκρότηση και την άσκηση εξουσίας επί της Ανατολής»⁽¹¹⁷⁾.

Να σημειώσουμε, τέλος, ότι σύμφωνα με μια άλλη θέση, το δυτικό μοντέλο θα επικρατήσει τελικά σε ολόκληρο τον κόσμο και δεν θα υπάρχει παρά ένας και μοναδικός πολιτισμός, εκεί-

ΔΙΑΠΟΛΙΤΙΣΜΙΚΕΣ ΣΧΕΣΕΙΣ

ΣΤΙΣ ΣΗΜΕΡΙΝΕΣ ΣΥΝΘΗΚΕΣ ΤΗΣ ΠΑΓΚΟΣΜΙΟΠΟΙΗΣΗΣ, Ο ΚΑΘΕΝΑΣ ανήκει σε πολλές «φυλές», μετέχει σε πολλές παραδόσεις και προσλαμβάνει μηνύματα από πολλούς πολιτισμούς. Δεν είναι δεδομένο, εκ των προτέρων, ότι η ανάμξη αυτή θα δώσει ένα αρμονικό αποτέλεσμα. Και τούτο γιατί οι διάλογοι ανάμεσα στους πολιτισμούς εμποδίζεται από τον ανταγωνισμό των πολιτισμών⁽¹¹²⁾. Ο ανταγωνισμός αυτός υποδαυλίζεται από την πρωτοκαθεδρία του δυτικού πολιτισμού, η οποία όμως αμφισβητείται ολοένα και περισσότερο.

1. Η σύγκρουση των πολιτισμών

Για τον Σ. Χάντιγκτον⁽¹¹³⁾, στη νέα διεθνή πραγματικότητα που προέκυψε μετά το τέλος του Ψυχρού Πολέμου, οι ουσιαστικές αιτίες των συγκρούσεων δεν θα είναι ιδεολογικές ή οικονομικές αλλά πολιτισμικές. Τα εθνικά κράτη θα εξακολουθήσουν να παίζουν έναν πρωτεύοντα ρόλο στη διεθνή σκηνή, οι παγκόσμιες όμως πολιτικές συγκρούσεις θα χαρακτηρίζονται κυρίως από την αντιπαράθεση ανάμεσα σε έθνη και ομάδες που ανήκουν σε διαφορετικούς πολιτισμούς. Το σοκ των πολιτισμών θα κυριαρχήσει στην παγκόσμια πολιτική. Ο πολιτισμικός παράγοντας θα γίνει καθοριστικός και ο κόσμος θα διαμορφωθεί από τις αλληλεπιδράσεις ανάμεσα σε επτά ή οκτώ πολιτισμούς: δυτικός, κομφουκιανός, ιαπωνικός, ισλαμικός, ινδουιστικός, σλαβο-ορθόδοξος, λατινο-αμερικανικός και αφρικανικός.

Για το συγγραφέα αυτόν, η Δύση οφείλει να διατηρήσει την απαραίτητη στρατιωτική και οικονομική ισχύ για να προστατεύσει τα συμφέροντά της απέναντι στους μη δυτικούς πολιτισμούς.

όλο και πιο έντονος σε ολόκληρο τον κόσμο ακόμη και στην ίδια την Ευρώπη (Λομβαρδία, Κορσική, Χώρα των Βάσκων, Φλάνδρα, Σκωτία κτλ.). Το δυτικό μοντέλο δεν κατόρθωσε να επιβληθεί στις χώρες του Τρίτου Κόσμου γιατί οι πολιτισμικές παραδόσεις των χωρών αυτών διαφέρουν σημαντικά από εκείνες της Δύσης πάνω στις οποίες θεμελιώθηκε.

Η Ιστορία δεν τελείωσε. Ζούμε ίσως το τέλος μιας εποχής, όχι όμως και το τέλος της Ιστορίας. Οι ιδεολογίες δεν εξαφανίστηκαν. Μπορεί η ψυχροπολεμική αντιπαράθεση ανάμεσα στις ανταγωνιστικές κοσμοθεωρίες της Δύσης και της Ανατολής να έχει εκλείψει, μπορεί οι μεγάλες ιδεολογίες του παρελθόντος να ατόνησαν, το ζήτημα όμως της ελευθερίας και της ισότητας καθώς και η μεταξύ τους σχέση παραμένει ένα μεγάλο πρόβλημα που συνεχώς οξύνεται. Η ανθρωπότητα διηρημένη όσο ποτέ άλλοτε από τις τεράστιες ανισότητες (οικονομικές, τεχνικο-επιστημονικές, κοινωνικές, πολιτιστικές) ταλανίζεται από τη φτώχεια, τον κοινωνικό αποκλεισμό, τη βία, το ρατσισμό, τον εθνικισμό και το θρησκευτικό φανατισμό. Οι διεθνείς οργανισμοί κηδεμονεύονται από τις ισχυρές χώρες ενώ τα ανθρώπινα δικαιώματα υπονομεύονται στην πράξη από τους άτεγκτους νόμους της αγοράς και συρρικνώνονται. Οι ιδεολογίες υπάρχουν και θα υφίστανται πάντα όσο υπάρχουν ανισότητες, αντιθέσεις, κοινωνικές τάξεις και διαμάχες⁽¹¹⁾. Τα μεγάλα κινήματα του παρελθόντος δεν έσβησαν, αλλά άφησαν τα ίχνη τους στα νεότερα κινήματα.

Δεν πρέπει να συγχέουμε το «τέλος των ιδεολογιών» με την κρίση των ιδεολογιών. Η κρίση των ιδεολογιών έχει την έννοια ότι οι απόλυτες βεβαιότητες του παρελθόντος έχουν καταρρεύσει, χωρίς να έχουν ακόμη αντικατασταθεί από νέες συλλήψεις, οπότε επικρατεί ένα κλίμα γενικευμένης ιδεολογικής σύγχυσης. Το γεγονός αυτό έχει πολλές αρνητικές επιπτώσεις, δεν οδηγεί όμως, αναπότρεπτα, στη διάλυση και την καταστροφή. Η σύγχυση, η αβεβαιότητα, η αμηχανία, με δύο λόγια, η κρίση που

χαρακτηρίζει τη σημερινή εποχή, δεν σημαίνει αναγκαστικά και οπισθοδρόμηση. Αντίθετα, μπορεί να γίνει η αφετηρία νέων τρόπων θεώρησης των πραγμάτων και να αποτελέσει μια προωθητική δύναμη για την υπέρβαση των σημερινών δυσκολιών και τη δημιουργία νέων μορφών συλλογικής ζωής.

λογισμό και την απελευθέρωση του υποκειμένου, στην αντιπαράθεση ανάμεσα στη λογική της ελευθερίας και της δημιουργίας και στη λογική της κυριαρχίας και του εμπορεύματος. Το υποκείμενο δεν υπάρχει παρά ως κοινωνικό κίνημα αντίστασης και αμφισβήτησης της κρατούσας τάξης πραγμάτων⁽¹⁰⁸⁾.

Σε κάθε περίπτωση, η αναγνώριση των διαφορών δεν πρέπει να οδηγήσει μια κοινωνία σε έκρηξη. Οι διεκδικήσεις αναγνώρισης των πολιτιστικών ταυτοτήτων που πολλαπλασιάζονται στην εποχή μας έχουν δύο όψεις: την όψη της αναζωογόνησης και της ανανέωσης λησμονημένων παραδόσεων και την όψη της δογματικής αναδίπλωσης σε μια αμετακίνητη και αναχρονιστική παράδοση.

Η πολιτιστική ταυτότητα έχει διπλή έννοια: θετική, που ευνοεί το άνοιγμα, το διάλογο, την ανοχή, και αρνητική, που γεννά την απόρριψη, την απομόνωση και την επιθετικότητα. Η «επιστροφή στις ρίζες», η προσκόλληση σε μια εξιδανικευμένη παράδοση, οδηγεί στο σοβινισμό και προκαλεί την αναζωπύρωση των εθνικισμών και των θρησκευτικών φανατισμών. Από την άλλη μεριά, ο μιμητισμός και η άκριτη υιοθέτηση ξένων προτύπων γίνονται αιτία πολιτιστικής αλλοτρίωσης. Τέλος, ο τεχνητός συμβιβασμός με ξένα πρότυπα παράγει ετερόμορφες πολιτισμικές εκφράσεις όπου τα τοπικά στοιχεία εισέρχονται σε έναν εκρηκτικό συνδυασμό με τα δανεικά στοιχεία.

Η σχέση με την παράδοση δεν πρέπει να είναι μια εξωτερική σχέση υποταγής και εξάρτησης ούτε φυσικά είναι νοητή μια απεμπόληση ή εγκατάλειψη της παράδοσης. Η παράδοση είναι μνήμη και η ταυτότητα θεμελιώνεται ακριβώς πάνω σ' αυτή τη μνήμη. Κανένα άτομο, ομάδα ή λαός δεν μπορεί να επιβιώσει χωρίς ιστορική μνήμη. Δεν πρέπει, ωστόσο, το παρελθόν να κυριαρχεί στο παρόν. Η τυφλή προσκόλληση στο παρελθόν είναι εξίσου επικίνδυνη με την απώλεια μνήμης. «Η ανάσυρση του παρελθόντος είναι απαραίτητη. Αυτό, όμως, δεν σημαίνει ότι το παρελθόν πρέπει να κατευθύνει το παρόν, αντίθετα είναι αυτό

το τελευταίο που πρέπει να χρησιμοποιεί το παρελθόν όπως θέλει»⁽¹⁰⁹⁾.

Επιβάλλεται, λοιπόν, ο σεβασμός στην παράδοση και ταυτόχρονα η γόνιμη μεταμόρφωσή της, η αναζωογόνηση της πολιτισμικής κληρονομιάς με την αέναη μετουσίωση των σημαντικών της στοιχείων. Η παράδοση δεν πρέπει να είναι ένα μουσειακό είδος, αλλά να λειτουργεί περισσότερο σαν μια αστείρευτη πηγή έμπνευσης και δημιουργίας. Από την άλλη μεριά, η στάση απέναντι στους ξένους πολιτισμούς δεν πρέπει να είναι μια στάση δουλικής αποδοχής ούτε βέβαια μια στάση ολοκληρωτικής απόρριψης. Αντίθετα, πρέπει να χαρακτηρίζεται από μια επιλεκτική και δημιουργική αφομοίωση των ξένων συνεισφορών, με σκοπό τη δημιουργία νέων πολιτισμικών μορφών. Χρειάζεται να καθορίσουμε μια στρατηγική των διαπολιτισμικών σχέσεων που να στηρίζεται όχι μόνο στο σεβασμό και την κατανόηση, αλλά και στη σύνθεση των διαφορών.

Με δύο λόγια, εκείνο που ενδιαφέρει είναι ο εμπλουτισμός της καθημερινής πρακτικής των ατόμων και των ομάδων τόσο με την αξιοποίηση των ζωντανών στοιχείων της παράδοσης, όσο και με τη δημιουργική αφομοίωση των ξένων συμβολών και όλα αυτά μέσα σε μια προοπτική συνεχούς και αδιάκοπης πολιτιστικής δημιουργίας και ανανέωσης.

Συνοψίζοντας, μπορούμε να πούμε ότι η μεταμοντέρνα εποχή χαρακτηρίζεται από τη συγκατοίκηση των αντιθέτων. Ο ατομικισμός συγκατοικεί με ένα κίνημα επανεγγραφής των ταυτοτήτων, ο κοινοτισμός με τον κοσμοπολιτισμό, η κουλτούρα της ανεκτικότητας με τη λογική του κοινωνικού αποκλεισμού.

Η παγκοσμιοποίηση δεν οδηγεί αναπόφευκτα στην ομοιογενοποίηση του κόσμου με βάση το δυτικό πρότυπο ούτε στον φημολογούμενο θρίαμβο της φιλελεύθερης δημοκρατίας και στο «τέλος της ιστορίας» κατά τον Φ. Φουκουγιάμα⁽¹¹⁰⁾. Αντίθετα συνοδεύεται από την έξαρση των ταυτοτήτων και από έναν κατακερματισμό εθνοτικού και τοπικού χαρακτήρα, που γίνεται

δεν είναι η πολυπολιτισμικότητα αλλά η παρακμή της συμμετοχής στο πολιτικό σύστημα. Το πολιτικό σύστημα νοείται περισσότερο ως ένα σύστημα επικοινωνίας ανάμεσα σε άτομα ή ομάδες που ανήκουν σε διαφορετικές κουλτούρες παρά ως ένα σύστημα ενσωμάτωσης. Πρέπει, λοιπόν, να αποδεχτούμε την πολυπολιτισμικότητα σε συνδυασμό με την οικουμενικότητα. Αντί να καταργήσουμε τις ιδιαιτερότητες στο όνομα του οικουμενισμού θα πρέπει να συνδυάσουμε τον οικουμενισμό με τις ιδιαιτερότητες.

Η φιλελεύθερη αντίληψη κάνει τη διάκριση ανάμεσα στη δημόσια και την ιδιωτική ζωή και αναγνωρίζει τις ιδιωτικές ιδιαιτερότητες με την προϋπόθεση να είναι σεβαστοί οι κανόνες της δημόσιας ζωής. Η αντίληψη αυτή μπορεί να σέβεται την ιδιωτική ζωή, δεν θεμελιώνει όμως καμιά διαδικασία ενσωμάτωσης του οικουμενικού και του ιδιαίτερου. Η πολιτική ενότητα περιορίζεται στον «πατριωτισμό του συντάγματος» που υπερασπίζεται ο Χάμπερμας.

Αλλά και η άλλη αντίληψη που ορίζει την κοινωνική ζωή με βάση τα ταξικά συμφέροντα δεν ανταποκρίνεται, κατά τον Α. Τουρέν, στη σημερινή μεταβιομηχανική κοινωνία. Η σύλληψη αυτή αντιλαμβάνεται την κοινωνική ζωή ως ένα δίκτυο κοινωνικών σχέσεων που χαρακτηρίζονται από μια άνιση κατανομή της εξουσίας. Υπάρχουν ιδιαίτερες ταξικές κουλτούρες και κάθε τάξη συμμετέχει σε ένα κοινό τεχνικό και οικονομικό έργο.

Σήμερα, υποστηρίζει ο Α. Τουρέν, έχουμε περάσει από μια κοινωνία της παραγωγής σε μια κοινωνία της κατανάλωσης και της μαζικής επικοινωνίας. Οι σχέσεις ανάμεσα στις κατηγορίες και τα κοινωνικά σύνολα δεν ορίζονται πλέον από τα οικονομικά συμφέροντα και κατά συνέπεια από τις κοινωνικές σχέσεις παραγωγής, αλλά από τις πολιτιστικές σχέσεις που είναι ταυτόχρονα συμπληρωματικές και αντιθετικές.

Εκείνο που χρειάζεται, κατά το γάλλο κοινωνιολόγο, είναι ένας συνδυασμός της αγοράς και των ταυτοτήτων. Είναι ανά-

γκη να πολλαπλασιάσουμε και να απελευθερώσουμε τις ατομικές επιλογές απέναντι σ' αυτούς που διαχειρίζονται την αγορά και όλες τις πλευρές της μαζικής επικοινωνίας. Ο συνδυασμός αυτός προϋποθέτει ένα θεσμικό χώρο ελευθερίας ο οποίος εξυπνοεί με τη σειρά του την αναγνώριση των θεμελιωδών δικαιωμάτων σε κάθε άνθρωπο. Τα δικαιώματα όμως αυτά δεν μπορούν να οριστούν με όρους καθαρά οικουμενικούς, όπως γινόταν τον 18ο αιώνα. Το οικουμενικό δεν είναι πλέον ένα θεμελιώδες δικαίωμα. Εκείνο που προέχει είναι να αναγνωρίσουμε σε κάθε άτομο ή ομάδα το δικαίωμα να συνδυάζει με έναν ιδιαίτερο τρόπο τις συμπληρωματικές και τις αντιτιθέμενες πλευρές της ανθρώπινης κατάστασης, τη νεωτερικότητα και την παράδοση, το ορθολογικό σχέδιο και την πολιτιστική μνήμη, τον εργαλειώδη λόγο και την ταυτότητα, τον υπολογισμό και την κουλτούρα. Οφείλουμε να αναγνωρίσουμε, συνεχίζει ο Α. Τουρέν, σε κάθε άνθρωπο την ελευθερία του συνδυασμού και την ευθύνη της ανασύνθεσης των δύο αυτών πλευρών, που δεν διαχωρίζονται αλλά ούτε και συγχωνεύονται. Ο Διαφωτισμός διαχώριζε την παράδοση από τη νεωτερικότητα. Όμως, όσο περισσότερο μια κοινωνία είναι μοντέρνα, άλλο τόσο είναι και παραδοσιακή.

Μέσα σε έναν κόσμο όπου, από τη μια μεριά, η παγκοσμιοποίηση συνθλίβει τις πολιτιστικές ιδιαιτερότητες και, από την άλλη, οι πολιτιστικοί φανατισμοί εγκαθιδρύουν νέα ολοκληρωτικά κράτη, η μόνη διέξοδος, κατά τον Α. Τουρέν, είναι να θεμελιώσουμε τη δημοκρατία πάνω σε μια νέα βάση. Η βάση αυτή είναι η επικοινωνία ανάμεσα σε δρώντα υποκείμενα που αναγνωρίζονται αμοιβαία και συμμετέχουν όλα σε μια ανθρώπινη κατάσταση που δεν ορίζεται με όρους οικουμενικούς ούτε με όρους ιδιαιτεροτήτων, αλλά ως μια προσπάθεια για την ένωση του λόγου και της μνήμης, του μέλλοντος και του παρελθόντος, του οικουμενικού και του ιδιαίτερου.

Η νεωτερικότητα, για τον Α. Τουρέν, συνίσταται στις συμπληρωματικές και αντιθετικές σχέσεις ανάμεσα στον εξορθο-

αναγνωρίσεων που κυμαίνονται από την αναγνώριση της πολιτιστικής ταυτότητας ως την αυτονομία και την απόσχιση. Παλαιότερα οι μειονότητες είχαν πολύ περιορισμένες πολιτιστικές επιλογές και ο διαχωρισμός τους από την υπόλοιπη κοινωνία επιβαλλόταν από τα έξω. Σήμερα, είναι οι ίδιες οι μειονότητες που διεκδικούν το δικαίωμα να αντιμετωπίζονται ως τέτοιες, ενώ οι πλειοψηφίες, συχνά, δεν αποδέχονται το αίτημα αυτό. Το κίνημα των μειονοτήτων, όπως εμφανίζεται τα τελευταία χρόνια, είναι ένα κίνημα ομάδων που θέλουν να αποτυπώσουν τη δική τους ταυτότητα. Ο αυτοπροσδιορισμός τους, λοιπόν, αποκτά μεγαλύτερη σημασία από τον προσδιορισμό ή την αποδοχή τους από τους άλλους⁽¹⁰⁴⁾.

Δύο λύσεις έχουν προταθεί για την αντιμετώπιση του προβλήματος των μειονοτήτων: η πρώτη είναι η αυτονόμηση των ομάδων αυτών, αυτονόμηση που θα μπορούσε να πάρει τη μορφή είτε ομόσπονδης πολιτείας μέσα σε ένα ομοσπονδιακό κράτος είτε χωριστής κρατικής οντότητας. Η δεύτερη λύση είναι η διευθέτηση του προβλήματος μέσα στο πλαίσιο της πολυπολιτισμικής κοινωνίας ως ενιαίου κράτους δικαίου. Η προσέγγιση αυτή αναγνωρίζει την ανάγκη μιας επικοινωνιακής συνεννόησης που θα στηρίζεται στον ελεύθερο και ισότιμο διάλογο ανάμεσα σε διαφορετικές πολιτιστικές ομάδες. Η ισότιμη συνύπαρξη διαφορετικών τρόπων ζωής μέσα σε μια πολυπολιτισμική κοινωνία θα εξασφαλίζει σε κάθε πολίτη τη δυνατότητα να διαμορφώνει ο ίδιος την ταυτότητά του και να αναπτύσσει χωρίς περιορισμούς την προσωπικότητά του⁽¹⁰⁵⁾.

Η ένσταση που προβάλλεται στην πρώτη λύση είναι ότι η λύση αυτή δεν είναι αποτελεσματική, αφού στο νέο κράτος της πρώην μειονότητας μπορεί να δημιουργηθούν νέες μειονότητες, νέες καταπιέσεις, νέες συγκρούσεις και οι αποσχίσεις να διαωνίζονται.

Αλλά και η δεύτερη λύση, όπως διατυπώθηκε από τον Χάμπερμας, αμφισβητείται και αυτή. Η αντίληψη του Χάμπερμας

για ένα κράτος δικαίου που ιστάται υπεράνω των αντιμαχόμενων συμφερόντων είναι εξωπραγματική και θέλει να αγνοεί το γεγονός ότι αυτό το ίδιο το κράτος δικαίου γίνεται με τη σειρά του ένας μηχανισμός διασφάλισης και αναπαραγωγής της συγκεντρωτικής ισχύος. Η αντίληψη αυτή εντάσσεται μέσα στην παράδοση του αστικού φιλελευθερισμού και παραμελεί την αναγκαιότητα άμεσης πρόσβασης των μαζών στις διαδικασίες λήψης αποφάσεων καθώς και την αναγκαιότητα ισοκατανομής της οικονομικής και πολιτικής ισχύος. Αντί, λοιπόν, να καταγγείλει, δικαίωμα μάλλον τις έννομες μορφές κυριαρχίας που εκπροσωπούν τα σύγχρονα κράτη. Ακόμη κι αν δεχτούμε ότι τα προβλήματα των εθνοτικών και πολιτιστικών συγκρούσεων μπορούν να αναλυθούν με βάση την κλασική, στη σκέψη του Χάμπερμας, αντίθεση μεταξύ αγοράς και κράτους δικαίου, είναι εξαιρετικά αμφίβολο αν μπορούν να συζητηθούν με βάση το ίδιο μοντέλο τα νέα κοινωνικά κινήματα (αντιρατσιστικό, αντιτυρηνικό, οικολογικό κτλ.). Τα κινήματα αυτά εκπροσωπούν μια άλλη μορφή δικαιοσύνης που δεν υπακούει στους κανόνες του φιλελεύθερου παιχνιδιού και είναι ριζικά εναλλακτική προς εκείνη του κράτους δικαίου⁽¹⁰⁶⁾.

Ο Α. Τουρέν, από τη μεριά του, επιμένει στην αναγκαιότητα της ενσωμάτωσης του οικουμενικού και του ιδιαίτερου⁽¹⁰⁷⁾. Για τον κοινωνιολόγο αυτόν το εθνικό κράτος επιδιώκοντας την απόλυτη ανταπόκριση ανάμεσα σε μια κοινωνία, ένα κράτος, μια κουλτούρα, οδήγησε στην ομοιογένεια καταστρέφοντας τις τοπικές ιδιαιτερότητες. Από την άλλη μεριά, η πολυπολιτισμική κοινωνία, στην ακραία εκδοχή της, επιφέρει την κατάρρευση του πολιτικού συστήματος και είναι εξίσου επικίνδυνη για τη δημοκρατία με το εθνικιστικό κράτος και την «εθνοκάθαρση». Η δημοκρατία δεν απειλείται μόνο από τα εθνικιστικά ή θεοκρατικά καθεστώτα, αλλά και από τις αδιάλλακτες εκείνες ομάδες, οι οποίες αφού αποχωριστούν από το πολιτικό σύστημα μετατρέπονται σε «σέκτες». Το κεντρικό πρόβλημα, για τον Α. Τουρέν,

ανάμιξης του «αίματος» ή του «εθνοτικού χάους»), συνεργεί στην ανάδυση ενός ιδεολογικού χώρου όπου τα κράτη-έθνη δεν έχουν πλέον άλλη επιλογή στο πρόβλημα των μειονοτήτων παρά αυτή ανάμεσα στη συστηματική «εθνοκαθαρτική» σφαγή και την ολοκληρωτική απέλαση⁽⁹⁷⁾. Τα σοβαρά προβλήματα που δημιουργεί η σύγχυση ανάμεσα στο έθνος και το κράτος θα μπορούσαν να λυθούν με το διαχωρισμό έθνους και κράτους και την ουδετερότητα του κράτους απέναντι στις εθνότητες, με δύο λόγια, με την αποεθνικοποίηση του κράτους και την αποκρατικοποίηση της εθνότητας⁽⁹⁸⁾.

Η ανησυχία από την άνοδο των εθνικισμών σε όλο τον κόσμο, έκανε ορισμένους συγγραφείς να επανέλθουν στην κοσμοπολίτικη αντίληψη του 18ου αιώνα και να διαδηλώσουν την άποψη ότι η μόνη νόμιμη κοινότητα είναι η ανθρωπότητα⁽⁹⁹⁾. Η υπέρβαση όμως του έθνους, η δημιουργία πολιτών της οικουμένης χωρίς ιδιαίτερους δεσμούς με εθνικές κοινότητες, η αυτόματη μετάβαση από το εθνικό στο κοσμοπολίτικο, δεν είναι παρά μια ψευδαίσθηση.

Μπορεί τα έθνη ως ιστορικά προϊόντα να έχουν ημερομηνία λήξης, ωστόσο είναι υπαρκτά και δεν πρέπει να τα αγνοούμε. Όπως δεν πρέπει να λησμονούμε και το οικουμενικό. Στο εθνικό επίπεδο, το εθνικό και το οικουμενικό επιτελούν συμπληρωματικές λειτουργίες. «Οι οικουμενικές αρχές δεν μπορούν να υποκαταστήσουν την πολιτική δράση, μπορούν όμως να της επιβάλουν ένα απαράβατο όριο»⁽¹⁰⁰⁾. Στο πολιτιστικό επίπεδο, ο κοσμοπολιτισμός προϋποθέτει τη γνώση της εθνικής πολιτισμικής παράδοσης, αλλιώς εκφυλίζεται σε πολιτισμική ομοιομορφία. Δεν μπορούμε να επωφεληθούμε από τους ξένους πολιτισμούς αν πρώτα δεν εμβαθύνουμε στη δική μας πολιτισμική κληρονομιά. Δεν μπορούμε να ανοιχτούμε σε άλλες κουλτούρες χωρίς να γνωρίσουμε προηγουμένως τη δική μας κουλτούρα. Η άρνηση της εθνικής κουλτούρας στο όνομα ενός οικουμενικού πολιτισμού είναι εξίσου επικίνδυνη με την εθνικιστική αναδί-

πλωση. Εκείνο που πρέπει να αναζητήσουμε είναι το ορθό μεσοδιάστημα ανάμεσα στο άνοιγμα και στον αυτοεγκλεισμό, το οποίο επιτρέπει, μέσα από γόνιμες αντιθέσεις και διαφορές αλλά και κοινά στοιχεία, τις δημιουργικές συναντήσεις⁽¹⁰¹⁾.

Τα έθνη είναι μια πραγματικότητα. Χρειάζεται, ωστόσο, να κάνουμε τη διάκριση ανάμεσα στις αποδεκτές μορφές του έθνους και στις επικίνδυνες μορφές του. Η αντίληψη του «έθνους-συμβόλαιου» έχει το πλεονέκτημα ότι αποκλείει την εθνικιστική άποψη, σύμφωνα με την οποία το έθνος συγκροτείται μέσα από το αίμα και το έδαφος. Η αντίληψη όμως αυτή, που υποστηρίζει ότι το έθνος συγκροτείται ex nihilo μέσα από ένα αποφασισμένο συμβόλαιο, είναι υπερβολικά γενικευτική. Αν οι εθνικές κοινότητες οδεύουν σταδιακά προς μια οικουμενική ενσωμάτωση, η ενσωμάτωση αυτή δεν θα επιτευχθεί μόνο μέσα από τον πολιτικό βολонταρισμό ενός συμβολαίου, αλλά κυρίως μέσα από την πολιτική ανάπτυξη και τον ουσιαστικό εκδημοκρατισμό αυτών των κοινοτήτων⁽¹⁰²⁾.

Το αντίδοτο στον εθνικισμό και τον κρατικό αυταρχισμό είναι η ανάπτυξη της κοινωνίας των πολιτών. Η «κοινωνία των πολιτών» δεν είναι μια αφηρημένη έννοια αλλά μια ρεαλιστική έννοια που εξειδικεύει και εμπεριέχει τις δικές της θεσμικές και ιστορικές προϋποθέσεις. Πρόκειται για μια ανοιχτή και πλουραλιστική κοινωνία η οποία προϋποθέτει την ύπαρξη μη κυβερνητικών θεσμών ικανών να ελέγχουν και να αντιτίθενται στο κράτος και να μην το αφήνουν να κυριαρχήσει και να εκμηδενίσει το υπόλοιπο της κοινωνίας, χωρίς όμως να το εμποδίζουν να εκπληρώνει το ρόλο του ως εγγυητή της ειρήνης και διαιτητή μεταξύ των μεγάλων συμφερόντων. Οι μη κυβερνητικοί θεσμοί δεν εξουσιάζονται από τους πολιτικούς, αλλά δεν καταπνίγουν και τα άτομα⁽¹⁰³⁾.

Ο εθνικισμός ως ιδεολογία του εθνικού κράτους, υπήρξε στοιχείο πολιτιστικής ομοιογένειας και εσωτερικής συνοχής. Αντίθετα, το σύγχρονο κίνημα του εθνοτισμού διεκδικεί ένα φάσμα

από τον αντισημιτισμό όπως και οι τριτοκοσμικοί εθνικισμοί αποτελούν αντίδραση στον αποικιακό ρατσισμό⁽⁹¹⁾.

Υπάρχουν δύο διαφορετικές προσεγγίσεις στη μελέτη της εθνικής ταυτότητας και του εθνικισμού. Η πρώτη προσέγγιση αποδίδει την ανάδυση της εθνικής συνείδησης σε έναν εξωτερικό παράγοντα, στο κράτος ή τον καπιταλισμό, ενώ ο αδιαφοροποίητος λαός θεωρείται παθητικός αποδέκτης. Σύμφωνα με τον Βαλλερστάιν σε όλες σχεδόν τις περιπτώσεις το κράτος προηγείται του έθνους και όχι το αντίστροφο. Από τη στιγμή που θα αναγνωριστεί η κυριαρχία του, το κράτος έχει την τάση να καλλιεργεί το «εθνικό αίσθημα» για να αποφύγει την εσωτερική αποσύνθεση και για να αντεπεξέλθει στην εξωτερική επιβουλή. Για το συγγραφέα αυτόν, τα έθνη, οι φυλές και οι εθνικές ομάδες δεν συνιστούν αρχέγονες και αμετάβλητες πραγματικότητες αλλά αποτελούν ιστορικά προϊόντα της κοσμο-οικονομίας⁽⁹²⁾. Η δεύτερη προσέγγιση είναι περισσότερο ευέλικτη και αντιλαμβάνεται την εθνική ταυτότητα ως μια πολιτισμική κατασκευή η οποία υπόκειται σε συνεχείς αλλαγές, ως μια διαδικασία η οποία εξαρτάται και προκύπτει από κοινωνικές σχέσεις και ως εκ τούτου δεν αποκλείει τις άλλες ταυτότητες⁽⁹³⁾. «Η ταυτότητα δεν είναι ούτε ένα σταθερό, ούτε ένα αποκλειστικό χαρακτηριστικό. Διαμορφώνεται μέσα σε δίκτυα κοινωνικών σχέσεων που συγκροτούν το περιβάλλον της και εκφράζεται με μια πολλαπλότητα μορφών, ανάλογα με τα ιδιαίτερα συμφραζόμενα. Υπάρχει μια πολλαπλή ποιότητα στην ταυτότητα, η οποία ανταποκρίνεται τόσο στο ιδιαίτερο κοινωνικό περιβάλλον όσο και στις διάφορες κοινωνικές καταστάσεις μέσα στις οποίες ζει και δρα κάθε άτομο»⁽⁹⁴⁾.

Παρ' ότι οι έννοιες κράτος και έθνος είναι εντελώς διαφορετικές, η ανάμιξή τους (κράτος-έθνος) αποτέλεσε για μεγάλο χρονικό διάστημα βασικό στοιχείο της παγκόσμιας οργάνωσης. Το ομοιογενές εθνικό κράτος όπως διαμορφώθηκε στη Δύση, σε μια διαδρομή που αρχίζει από τον 16ο αιώνα και καταλήγει στον

19ο αιώνα, αναδείχθηκε σε παγκόσμιο μοντέλο οργάνωσης. Το μοντέλο αυτό, όμως, ευθύνεται για την καταπίεση των μειονοτήτων από την κυρίαρχη εθνότητα καθώς και για την πλειονότητα των πολεμικών συγκρούσεων.

Ο εθνικισμός υποστηρίζει την αρχή της εναρμόνισης του κράτους, του έθνους και της κουλτούρας. Ταυτίζει ένα λαό με το εδαφικό κράτος-έθνος και διατείνεται πως το κράτος και το έθνος είναι προορισμένα το ένα για το άλλο. Θεωρεί το έθνος ως μια φυσική ομάδα η οποία υπήρχε πάντοτε με τον έναν ή τον άλλο τρόπο. Ο εθνικισμός συνίσταται στην προσπάθεια να συνταυτιστούν κράτος και κουλτούρα. Αναγνωρίζει την ομοιογενή πολιτισμική οντότητα ως θεμέλιο της πολιτικής ζωής και προβέβει την υποχρεωτική πολιτισμική ενότητα αρχόντων και αρχομένων. Στην πραγματικότητα, χρησιμοποιεί στοιχεία από τον πολιτισμικό πλούτο του παρελθόντος με τρόπο πολύ επιλεκτικό και τα παραμορφώνει τόσο πολύ ώστε γίνονται αγνώριστα. Οι πολιτισμοί τους οποίους ισχυρίζεται πως υπερασπίζεται και αναβιώνει είναι συχνά αυθαίρετα ιστορικά εφευρήματα. Ο εθνικισμός παίρνει προϋπάρχουσες κουλτούρες και τις μετασχηματίζει ριζικά, ή κουλτούρες που εφευρίσκει ο ίδιος για να τις μετατρέψει σε έθνη⁽⁹⁵⁾. Το έθνος είναι δημιούργημα του εθνικισμού, αυτό όμως δεν σημαίνει ότι είναι ένα εντελώς αυθαίρετο κατασκεύασμα⁽⁹⁶⁾.

Η εθνικιστική λογική της πολιτισμικής ομοιογενοποίησης του κράτους-έθνους αντιμετωπίζει τις εσωτερικές μειονότητες ως «ανεπιθύμητες» κατηγορίες που απειλούν την κοινωνική συνοχή. Επιχειρεί, λοιπόν, να τις ενσωματώσει μέσω της πολιτισμικής αφομοίωσης. Εφόσον κριθούν «μη αφομοιώσιμες» προχωρεί στην απέλαση και την «εθνοκάθαρση» ή το φυσικό αφανισμό. «Η σύνθεση του εθνικισμού και του ρατσισμού (βιολογικού ή πολιτισμικού), που ζευγαρώνει τη νόρμα της πολιτισμικής ομοιογενοποίησης (και το φόβο από το «σοκ» διαφορετικών πολιτισμών) με την έμμονη ιδέα της φυλετικής μόλυνσης (της φοβίας

ένα ρατσισμό της διαφοράς και επομένως του αποκλεισμού (παρόλο που και οι δύο αυτές μορφές είναι λίγο - πολύ πάντα παρούσες στο ρατσισμό). Πρέπει, συνεπώς, να είμαστε επιφυλακτικοί απέναντι στο «εγκώμιο της διαφοράς»⁽⁸⁷⁾.

Η έκφραση «αναγνώριση της διαφοράς» θέτει ένα σημαντικό πρόβλημα. «Εάν εννοούμε απλώς τα ίδια δικαιώματα και ευκαιρίες για τον Άλλο, δεν υπάρχει πρόβλημα, αλλά σ' αυτή την περίπτωση η διαφορά έχει λίγο - πολύ σβήσει, τη θέτουμε δηλαδή σε παρένθεση. Αντίθετα, εάν εννοούμε αναγνώριση του Άλλου ως «άλλο», τότε γίνεται σχεδόν αδύνατο –όπως σωστά υποστηρίζει ο Louis Dumont– να μην «ιεραρχολοιούμε», διότι δυστυχώς κάθε σύγκριση υπονοεί ιεραρχολογία λόγω των νοητικών μας συνηθειών, και στο θέμα αυτό, διαφορά και ισότητα αποκλείουν η μία την άλλη»⁽⁸⁸⁾.

Σε κάθε περίπτωση, επιβάλλεται ο σεβασμός τόσο των πολιτισμικών διαφορών, όσο και των οικουμενικών αξιών. Ο γαλλικός μεταμοντερνισμός (M. Foucault, J.-F. Lyotard) και ο αμερικανικός νεοπραγματισμός (R. Rorty) εκφράζουν τις επιφυλάξεις τους όσον αφορά την υιοθέτηση μιας οικουμενικής ηθικής, φοβούμενοι μήπως ο οικουμενισμός ισοπεδώσει τελικά κάθε διαφορετικότητα. Αντίθετα, οι γερμανοί στοχαστές (J. Habermas, K.-O. Appel) επιμένουν ότι οι πολιτισμικές διαφορές δεν αποκλείουν τη συνεννόηση και ότι οι διαφορετικοί πολιτισμοί οφείλουν να συνεργαστούν και μέσα από το διάλογο να διαμορφώσουν μια οικουμενικά έγκυρη ηθική⁽⁸⁹⁾.

Η διαμόρφωση όμως μιας οικουμενικής ηθικής συναντά πολλά εμπόδια. Από τη μια μεριά, ο ουμανισμός έχει χάσει την αξιοπιστία του εξαιτίας των εγκλημάτων που διέπραξε η «πολιτισμένη» Δύση κατά τη διάρκεια των αιώνων. Η επικοινωνία ανάμεσα στους πολιτισμούς γίνεται ολοένα και πιο δυσχερής. Χωρίς επικοινωνία, όμως, δεν μπορεί να υπάρξει αλληλοκατανόηση. Η έλλειψη αλληλοκατανόησης, με τη σειρά της, οδηγεί σε μια καταχρηστική αίσθηση των διαφορών η οποία εγκυμονεί

συγκρούσεις. Από την άλλη μεριά, η ομοιομορφία που τείνει να επιβάλει η παγκοσμιοποίηση, προκαλεί τις έντονες αντιδράσεις των ταυτοτήτων, ενώ οι πιέσεις των μεταναστευτικών ρευμάτων εντείνουν τις ρατσιστικές συμπεριφορές.

Ο ρατσισμός μπορεί να αναπτυχθεί στη βάση τεσσάρων αντιθέσεων⁽⁹⁰⁾:

- α) ως αντίθεση στον εκσυγχρονισμό, στο όνομα της παράδοσης
- β) ως αντίθεση μιας πολιτιστικής ταυτότητας προς άλλες πολιτιστικές ταυτότητες
- γ) ως αδυναμία συμμετοχής στη νεωτερικότητα των αποκλεισμένων που διατηρούν όμως μια θετική εικόνα γι' αυτήν
- δ) ως αντίθεση στην παγκοσμιοποίηση στο μέτρο που η τελευταία αρνείται τις ιδιαίτερες πολιτιστικές ταυτότητες.

Ο ρατσισμός δεν είναι μια απλή προκατάληψη, αλλά συνδέεται οργανικά με το γενικότερο κοινωνικό, οικονομικό και πολιτισμικό σύστημα και δεν πρόκειται να υποχωρήσει ή να εξαλειφθεί εάν το εν λόγω σύστημα και ο τρόπος λειτουργίας του δεν οργανωθούν πάνω σε νέες βάσεις.

B. Ο εθνικισμός

Ο ρατσισμός συνδυάζεται με τον εθνικισμό. Ιστορικά, υπάρχει μια αμοιβαία σχέση ανάμεσα στο ρατσισμό και τον εθνικισμό. Ο ρατσισμός απορρέει από τον εθνικισμό. Έτσι στις ΗΠΑ η συστηματική θεσμοποίηση των φυλετικών διακρίσεων συμπίπτει με την είσοδο των Αμερικανών στο παιχνίδι της παγκόσμιας ηγεμονίας, όπως και στη Γαλλία, η ιδεολογία της «γαλλικής φυλής» συμπίπτει με την εδραίωση της γαλλικής αυτοκρατορίας. Αλλά και ο εθνικισμός απορρέει από το ρατσισμό, με την έννοια ότι συνιστά μια ιδεολογία που αντιμάχεται την επίσημη ιδεολογία, η οποία είναι βαθύτατα ρατσιστική. Έτσι ο σιωνισμός εκπηγάζει

παρά από τις διαφορές μεταξύ «φυλών»⁽⁸²⁾. Ο κάθε άνθρωπος είναι μοναδικός και εξαιρετικός. Αυτό σημαίνει ότι διαφέρει από τους Άλλους, δεν είναι όμως «ανώτερος» ή «κατώτερος», αλλά ίσος με αυτούς.

Κατά την αποικιακή εποχή ο Άλλος ήταν ο «κατώτερος», ο «βάρβαρος». Οι αποικιοκράτες πρέσβευαν την ιδέα της ανωτερότητας των λευκών σε σχέση με τους ιθαγενείς και θεωρούσαν τους εαυτούς τους υπερασπιστές του «πολιτισμού» απέναντι στους «άγριους» τους οποίους όφειλαν να «εκπολιτίσουν». Είχαν την πεποίθηση ότι ενσάρκωναν την επιστήμη και την τεχνική και ότι ανήκαν σε έναν «ανώτερο πολιτισμό». Η ιστορία και το δίκαιο των Ευρωπαίων κωδικοποιούσαν αυτό που ήταν «πολιτισμός», τον οποίον συνέδεαν επίσης με το χριστιανισμό⁽⁸³⁾.

Ο «εκπολιτισμός» είχε μια συγκεκριμένη οικονομική και πολιτική λειτουργία. Όσοι από τους ιθαγενείς δεν συμμορφώνονταν με τις νόρμες αυτού του «πολιτισμού» τιμωρούνταν αυστηρά. Ο υποτελής Άλλος όφειλε να υιοθετήσει τα πολιτισμικά χαρακτηριστικά του αποικιοκράτη, να γίνει όμοιος με αυτόν. Σπάνια όμως του δινόταν ακόμη και αυτή η ευκαιρία. Τις περισσότερες φορές εξοντώνονταν φυσικά (όπως συνέβη με τους Ινδιάνους της Αμερικής) ή γινόταν αντικείμενο εκμετάλλευσης.

Η αποικιοκρατία συνδέθηκε στενά με το ρατσισμό. Ήταν η «ανωτερότητα» της ευρωπαϊκής φυλής που νομιμοποιούσε την αποικιοκρατική εξουσία. Βέβαια, οι ιδέες του ρατσισμού προϋπήρχαν της αποικιοκρατίας και του ιμπεριαλισμού. Με τον ιμπεριαλισμό όμως απέκτησαν σάρκα και οστά και διαδόθηκαν σε ολόκληρο τον κόσμο.

Σήμερα, ο ρατσισμός αλλάζει μορφή και περιστρέφεται γύρω από το πολύπλοκο πρόβλημα της μετανάστευσης στις δυτικές κοινωνίες. Το κεντρικό του θέμα δεν είναι η βιολογική ανωτερότητα αλλά οι μη αναγώγιμες πολιτισμικές διαφορές. Δεν υποστηρίζει, καταρχάς, τη φυλετική ανωτερότητα κάποιων ομάδων ή λαών σε σχέση με άλλους λαούς, αλλά επικαλείται τους «κινδύ-

νους» για τον τρόπο ζωής, τις παραδόσεις και την πολιτιστική ταυτότητα από την κατάργηση των συνόρων και την ανάμιξη των πολιτισμικών στοιχείων. Η «αυθεντική» φυλετική ή πολιτιστική ταυτότητα, όμως, δεν συγκεκριμενοποιείται αλλά παραμένει αόριστη και επιχειρείται να διασφαλιστεί με τον αποκλεισμό και το στιγματισμό των «εξωγενών» και «νόθων» στοιχείων (μετανάστες, μέτοικοι, Εβραίοι, Μαύροι κτλ.)⁽⁸⁴⁾.

Ο σύγχρονος ρατσισμός εμφανίζεται όταν ο Άλλος εγκαταλείπει τη χώρα του για να έρθει, μετά από περιπέτειες, να εγκατασταθεί στη δική μας χώρα, οπότε ανακύπτει σαν «παρείσακτος». Ο Άλλος αυτός φτάνει κουβαλώντας όλα τα χαρακτηριστικά που συνιστούν τη διαφορά του (συνήθειες, θρησκεία, συχνά άλλο χρώμα δέρματος κτλ.), μια διαφορά που ενοχλεί. Θα αναγκαστεί να ασκήσει διάφορα επαγγέλματα που η κοινωνία θεωρεί «κατώτερα» και θα ζήσει κάτω από δυσμενείς συνθήκες. Οι συνθήκες αυτές δεν μπορεί παρά να ενδυναμώσουν τους δεσμούς που υπάρχουν ανάμεσα στους «παρείσακτους», οι οποίοι αναδιπλώνονται έτσι στην πολιτιστική τους ταυτότητα. Η αναδίπλωση αυτή θα ενισχύσει, με τη σειρά της, τη δυσπιστία των ντόπιων έναντι των «παρείσακτων», τους οποίους υποπτεύονται για όλα τα εγκλήματα και τους καθιστούν υπεύθυνους για την κρίση της κοινωνίας⁽⁸⁵⁾.

Ρατσισμός και κρίση είναι δύο φαινόμενα αλληλένδετα και αλληλοτροφοδοτούμενα. Η άνοδος του ρατσισμού στις σύγχρονες δυτικές κοινωνίες σχετίζεται με την οικονομική, κοινωνική και πολιτισμική κρίση (αποβιομηχάνιση, ανεργία, υποβάθμιση της ποιότητας ζωής, αποδιάρθρωση του κοινωνικού κράτους, κρίση των θεσμών, κρίση της ταυτότητας). Ο ρατσιστικός λόγος θέλοντας να αγνοεί όλους αυτούς τους παράγοντες, καθιστά τους ξένους, άμεσα ή έμμεσα, υπεύθυνους για κάθε κοινωνικό πρόβλημα⁽⁸⁶⁾.

Ο ρατσισμός, λοιπόν, άλλαξε μορφή. Από ένα ρατσισμό της ανισότητας και κατ' επέκταση της κατωτερότητας περάσαμε σε

τη νέα υπερεθνική αναδόμηση του πλανήτη⁽⁸⁰⁾. Οι επικοινωνίες και το διεθνές εμπόριο επεκτείνονται συνεχώς αγνοώντας παντελώς τα σύνορα. Η αναντιστοιχία ανάμεσα στον υπερπληθυσμό του φτωχού Νότου και την υπογεννητικότητα του πλούσιου Βορρά οδηγεί στη μετανάστευση, η οποία θέτει με τη σειρά της νέα προβλήματα πολιτισμικών συγκρούσεων και ταυτοτήτων.

Με την επιδείνωση της οικονομικής ύφεσης τα φαινόμενα της ξενοφοβίας, του ρατσισμού και του εθνικισμού ενισχύθηκαν στις δυτικές κοινωνίες. Αντί να χτυπηθούν οι οικονομικές ρίζες της ανεργίας και της ανασφάλειας, η ευθύνη μετατοπίζεται στους μετανάστες, στους σύγχρονους «αποδιοπομπαίους τράγους». Το «τείχος του αίσχους» έπεσε, όμως, νέα «εσωτερικά τείχη» αυτή τη φορά υψώνονται ενάντια στους πληθυσμούς που μεταναστεύουν στη Δύση. Το «αντίπαλον δέος» σήμερα δεν είναι ο «κομμουνισμός», αλλά όλοι αυτοί που ανήκουν σε διαφορετική θρησκεία, εθνότητα, τάξη ή φύλο. Η ξενοφοβία και ο ρατσισμός δεν κάνουν τίποτε άλλο από το να προβάλλουν πάνω στους ξένους όλες τις μειονεξίες και όλες τις ανεπάρκειες της δυτικής κοινωνίας και να μεταθέτουν σ' αυτούς την ευθύνη για όλα τα δεινά της κοινωνίας.

Σε εποχές κρίσης, όπως είναι η σημερινή, τα σωτηριολογικά ιδεολογήματα του ρατσισμού, του εθνικισμού και της θρησκοληψίας αναδεικνύονται σε ασφαλή καταφύγια, που υποτίθεται ότι προστατεύουν τις κοινωνίες από την κρίση των αξιών και τον κίνδυνο της αποσύνθεσης. Στην πραγματικότητα, τα ιδεολογήματα αυτά δεν είναι παρά εκδηλώσεις μιας αναχρονιστικής αναδίπλωσης και εσωστρέφειας και φανερώνουν μια αδυναμία αντιμετώπισης των προβλημάτων. Μπροστά στα πολλαπλά αδιέξοδα που δημιουργούν οι νέες πραγματικότητες, τα ιδεολογήματα αυτά επιτελούν μια αντισταθμιστική λειτουργία φυγής.

A. Ο ρατσισμός

Κάθε ομάδα για να επιβεβαιώσει την ταυτότητά της και να ενισχύσει τη συνοχή της έχει την τάση να απορρίπτει ή να περιφρονεί τις άλλες ομάδες, έστω κι αν πρόκειται για συγγενικές με αυτήν ομάδες. Αυτός ο «ναρκισσισμός της ομάδας» μπορεί να οδηγήσει στην ξενοφοβία και το ρατσισμό.

Σε όλες τις ομάδες και σε όλα τα άτομα υπάρχει ένας λανθάνων ρατσισμός ο οποίος αρθρώνεται πάνω σε μια πρώτη διαφορά ανάμεσα στο μέλος της ομάδας και τον ξένο που γοητεύει και ταυτόχρονα προκαλεί ανησυχία εξαιτίας ακριβώς του γεγονότος ότι ξενίζει. Ο ρατσισμός εκδηλώνεται με τη μορφή της δυσπιστίας ή της αντιπάθειας προς κάθε τι το διαφορετικό. Απορρέει από μια εθνοκεντρική στάση η οποία συνίσταται στο να εξυψώνουμε αυθαίρετα τις αξίες της κοινωνίας στην οποία ανήκουμε σε οικουμενικές αξίες. Κάθε λαός έχει την τάση να θεωρεί τον εαυτό του «πολιτισμένο» και να κατατάσσει τους άλλους στους «βαρβάρους». Πρέπει να κάνουμε, ωστόσο, τη διάκριση ανάμεσα στο ρατσισμό σαν αυθόρμητο συναίσθημα και στο ρατσισμό σαν ιδεολογία⁽⁸¹⁾.

Η ρατσιστική ιδεολογία είναι μια κοσμοθεώρηση η οποία διαιρεί την ανθρωπότητα σε διαφορετικές «φυλές», ορισμένες από τις οποίες είναι «ανώτερες» και άλλες «κατώτερες», και οι πρώτες, ακριβώς σαν «ανώτερες», έχουν το δικαίωμα να κυριαρχούν πάνω στις «κατώτερες».

Στην πραγματικότητα όμως οι «φυλές» δεν υπάρχουν. Από γενετική άποψη, κάθε απόπειρα κατάταξης των ανθρώπων σε ξεχωριστές «φυλές» δεν μπορεί παρά να είναι αυθαίρετη. «Αυτό δεν σημαίνει ότι οι άνθρωποι ή οι πληθυσμοί είναι γενετικά όμοιοι. Αντίθετα, στο είδος μας (όπως και στα περισσότερα άλλα είδη) οι διακυμάνσεις είναι σημαντικές, αλλά απορρέουν πολύ περισσότερο από τις διαφορές μεταξύ ατόμων ή πληθυσμών που ανήκουν στην ίδια «φυλή» (με την κλασική έννοια της λέξης)

προς τον Άλλο, προς την αναγνώριση και την αποδοχή των διαφορών είναι μακρύς και δύσκολος, και τούτο γιατί οι κουλτούρες (όπως και τα άτομα) στην προσπάθειά τους να αποδείξουν την ταυτότητά τους έχουν την τάση να είναι περισσότερο κλειστές παρά ανοιχτές⁽⁷⁸⁾.

4. Η έξαρση των ταυτοτήτων

Ο άνθρωπος, ως ατομική και συλλογική ταυτότητα, αισθάνεται την ανάγκη να διεκδικήσει το δικαίωμα στη διαφορά. Σήμερα, περισσότερο από κάθε άλλη φορά, εκφράζει την επιθυμία να γίνει πολίτης του κόσμου και ταυτόχρονα εκδηλώνει μιαν έντονη φροντίδα να διαφυλάξει την ιδιαιτερότητά του.

Το κίνημα όμως των ιδιαιτεροτήτων δεν αναπτύσσεται πάντοτε με δημοκρατικούς τρόπους. Όλο και πιο συχνά κάνουν την εμφάνισή τους λιγότερο ή περισσότερο συγκροτημένες ομάδες που διεκδικούν με κάθε τρόπο τις ταυτότητές τους και στο όνομα αυτών των ταυτοτήτων δεν διστάζουν να χρησιμοποιούν οποιοδήποτε μέσο, όχι μόνο για να ξεκαθαρίσουν τη δική τους ταυτότητα, αλλά και για να εξοντώσουν τις ταυτότητες των άλλων. Ο ρατσισμός, ο σεξισμός, ο εθνικισμός και ο θρησκευτικός φανατισμός αποτελούν εκδηλώσεις αυτού του φαινομένου. Το μεγάλο πολιτικό ζήτημα που τίθεται σήμερα είναι πώς θα μπορέσουμε να συμβιβάσουμε την εξάπλωση των ιδιαιτεροτήτων με τη δημοκρατία.

Η έξαρση των ταυτοτήτων (θρησκευτικών, εθνικών, εθνοτικών, πολιτιστικών) είναι αποτέλεσμα, από τη μια μεριά, της κατάρρευσης του διπολικού συστήματος –η οικουμενική διάσταση του οποίου έπαιζε ένα συνεκτικό ρόλο– και από την άλλη, της διαδικασίας παγκοσμιοποίησης η οποία βιώνεται από τις διάφορες ταυτότητες ως μια απειλή.

Η αναζωπύρωση του ρατσισμού, του εθνικισμού και του θρησκευτικού φανατισμού έρχεται να καλύψει το κενό που άφησε η

κατάρρευση των ιδεολογιών και η ανικανότητα των πολιτικών προγραμμάτων να εκπληρώσουν τις προσδοκίες των ατόμων και των ομάδων. (Η αποτυχία της ιδεολογίας της ανάπτυξης στον Τρίτο Κόσμο, η κατάρρευση του κρατισμού στην Αν. Ευρώπη, η κρίση του κράτους πρόνοιας στη Δύση). Οι περισσότερες εθνικιστικές και θρησκευτικές συγκρούσεις που παρατηρούνται στον κόσμο υποκρύπτουν οικονομικές συγκρούσεις και κοινωνικά αδιέξοδα. Η εναγώνια αναζήτηση «ταυτότητας», η διακαής επιθυμία να ανήκει κανείς κάπου, είναι μια αντίδραση στην αβεβαιότητα και στον αποπροσανατολισμό που κυριαρχούν στη σημερινή εποχή.

Η σύγχρονη κοινωνία απειλείται, αφενός μεν από την έλλειψη πίστης στο νόμο και στο δίκαιο, αφετέρου δε από την προϊούσα εξατομίκευση. Μέσα σε μια κοινωνία όλο και πιο εξατομικευμένη, η έλλειψη πίστης κινδυνεύει να μεταστραφεί σε μια υπέρμετρη αναζήτηση βεβαιότητας. Ενδείξεις του αιτήματος αυτού αποτελούν η έξαρση του εθνικισμού και η άνοδος του θρησκευτικού φανατισμού⁽⁷⁹⁾.

Η σημερινή εποχή σημαδεύεται από την όξυνση του θρησκευτικού και του εθνικού ζητήματος τόσο στο πλαίσιο του διεθνούς συστήματος όσο και στο πλαίσιο του εθνικού κράτους. Η αλματώδης ανάπτυξη της τεχνολογίας και της επικοινωνίας, η διεθνοποίηση της οικονομίας και η δημογραφική έκρηξη θέτουν σε αμφισβήτηση την παραδοσιακή μορφή του κράτους-έθνους. Μπορεί το εθνικό κράτος να παραμένει το κύριο σημείο αναφοράς στις διεθνείς σχέσεις, από την άλλη μεριά όμως, υπονομεύεται, εσωτερικά, από τις διεκδικήσεις των εθνοτήτων και τις θρησκευτικές διαφορές και, εξωτερικά, από τις διεθνείς οικονομικές τάσεις.

Η διεθνοποίηση της οικονομίας έχει περιορίσει σημαντικά τις λειτουργίες του κράτους-έθνους. Τα εθνικά κράτη όπως ορίζονταν κάποτε, με πολιτικούς, οικονομικούς, πολιτιστικούς ή ακόμη και με γλωσσικούς όρους, υποχωρούν και εκτοπίζονται από

Γ. Η αναγνώριση του όμοιου δεν είναι κάτι το προφανές

Μέσα σε μια κοινωνία ο οποιοσδήποτε μπορεί να εκληφθεί ταυτόχρονα ως όμοιος και ως διαφορετικός. Τα φαινόμενα απόρριψης δεν αφορούν μόνο τον διαφορετικό, τον ξένο, αλλά και τον όμοιο. Μια παροιμία των Βεδουίνων λέει: «είμαι εναντίον του αδελφού μου και μαζί με τον αδελφό μου είμαστε εναντίον του ξαδελφού μας, εγώ, ο αδελφός και ο ξάδελφός μου είμαστε εναντίον του γείτονα και όλοι μαζί είμαστε εναντίον του ξένου».

Ο όμοιος δεν είναι πάντοτε αυτός με τον οποίο συνδεόμαστε με δεσμούς συμπάθειας και αλληλεγγύης. Μπορεί να είναι επίσης και αυτό που θέλουμε να σκοτώσουμε μέσα μας. Υπάρχει μέσα σε κάθε άνθρωπο ένα ανομολόγητο μίσος κατά του ίδιου του εαυτού του που τον κατατρέπει και τον βασανίζει. Για να απαλλαγεί, λοιπόν, απ' αυτό το ασυνείδητο μίσος, το προβάλλει πάνω στους Άλλους. Και η προβολή αυτή γίνεται ευκολότερα πάνω σ' αυτούς που μας μοιάζουν (στο κακό μας αντίτυπο), παρά πάνω σ' αυτούς που δεν μας μοιάζουν⁽⁷⁵⁾.

Ο ρατσισμός δεν είναι το μίσος προς τον Άλλο αλλά το μίσος προς τον ίδιο μας τον εαυτό. Για τον Μποντριγιάρ, το ρατσιστικό μίσος δεν στρέφεται εναντίον του Άλλου, αφού αυτός δεν υπάρχει, αλλά τρέφεται από την απώλεια του Άλλου. Ο ρατσισμός δεν είναι το μίσος προς τον Άλλο αλλά το μίσος της έλλειψης του Άλλου, το μίσος από τη μνησικακία αυτής της έλλειψης. «Κάποιοι θεωρούν ότι το μίσος είναι θεμελιακά το μίσος προς τον Άλλο – εξού και η ψευδαισθηση να αντιταχθούμε σε αυτό μέσα από την ανοχή και το σεβασμό των διαφορών. Στην πραγματικότητα, περισσότερο από απόρριψη του Άλλου, το μίσος (ο ρατσισμός κτλ.) είναι φανατισμός της ετερότητας. Αναζητά απελπισμένα να αντισταθμίσει την έλλειψη του Άλλου, με τον εξορκισμό ενός φαινομενικού Άλλου, που μπορεί να είναι ο οποιοσδήποτε»⁽⁷⁶⁾.

Στο ρατσισμό, ο Άλλος (ο όμοιος ή ο εντελώς διαφορετικός) βιώνεται πάντοτε σαν επικίνδυνος. Και τούτο γιατί θυμίζει ότι καμιά ταυτότητα (ατομική ή συλλογική) δεν είναι πλήρως διασφαλισμένη και ότι καμιά κουλτούρα δεν είναι ανώτερη από τις άλλες. Η αναγνώριση της ετερότητας είναι πάντοτε προβληματική γιατί κανένα άτομο ή ομάδα δεν μπορεί να είναι σίγουρο για την ταυτότητά του και ακόμη γιατί δεν θέλει να παραδεχθεί ότι είναι ξένο προς τον ίδιο του τον εαυτό. Έχει την τάση, λοιπόν, να προβάλλει πάνω στους Άλλους όλα τα επιθετικά στοιχεία της δικής του προσωπικότητας⁽⁷⁷⁾.

Για να αποφευχθεί η εκδήλωση ενός τέτοιου φαινομένου είναι αναγκαίο το κάθε άτομο να είναι ανοιχτό στον εαυτό του και να αντιμετωπίζει με διαύγεια τις συγκρούσεις που το διαπερνούν. Να είναι επίσης ανοιχτό στους Άλλους και να μην προβάλλει πάνω τους τα δικά του προβλήματα και άγχη. Μόνο τότε θα μπορέσει να αποδεχθεί τον Άλλο, γιατί δεν θα τον νιώθει πλέον ως απειλή για τη συνοχή της δικής του προσωπικότητας. Η διεργασία όμως αυτή δεν περιορίζεται σε μεμονωμένα άτομα. Το άτομο μπορεί να γίνει αυτόνομο υποκείμενο μόνο όταν η κουλτούρα στην οποία ανήκει δεν είναι κλειστή αλλά ανοιχτή, όταν δηλαδή δεν επικεντρώνει τις προσπάθειές της στην ενδυνάμωση της ταυτότητάς της (πράγμα που μπορεί να οδηγήσει στην ξενοφοβία, το ρατσισμό και το φανατισμό) αλλά αναγνωρίζει και αποδέχεται τις διαφορές τόσο στο εσωτερικό της όσο και στις σχέσεις της με τις άλλες κουλτούρες.

Δεν υπάρχει απόλυτα ενοποιημένη κουλτούρα. Η ενοποιημένη κουλτούρα είναι μια κλειστή κουλτούρα που, αργά ή γρήγορα, καταλήγει σε αδιέξοδο. Όσο περισσότερο αποδέχεται τις διαφορές μια κουλτούρα τόσο περισσότερο συμπεριφέρεται σαν ένα ανοιχτό σύστημα ικανό να προχωρήσει σε καινοτομίες και να ανανεωθεί. Αντίθετα, όσο πιο ενοποιημένη εμφανίζεται μια κουλτούρα τόσο πιο μισαλλόδοξη γίνεται. Η ισχυρή συλλογική ταυτότητα γεννά ξενοφοβία και ρατσισμό. Ο δρόμος που πάει

χου και αναγνώρισης που απαιτούνται συνήθως. Μπορούν να απαλλαγούν, για παράδειγμα, από την καθορισμένη ταυτότητα ή την ταυτότητα που μπορεί να καθοριστεί στην παραδοσιακή επικοινωνία από το όνομα, την προηγούμενη αναγνώριση, τη φυσική παρουσία⁽⁶⁹⁾.

Η «φασματική επικοινωνία» δεν εξαλείφει ούτε εξαφανίζει το υποκείμενο, αλλά θέτει σε αμφισβήτηση την ενότητά του και το διασκορπίζει σε μια πολλαπλότητα θέσεων και λειτουργιών. Οι «φασματικές» σχέσεις και ανταλλαγές διασκορπίζουν το υποκείμενο. Ο υπερβολικός ατομικισμός που επικρατεί σήμερα, επιτελεί, ίσως, μιαν αντισταθμιστική λειτουργία, με την έννοια ότι βοηθάει το άτομο να αντισταθεί στο διασκορπισμό του και τελικά να διασώσει το πρόσημα της ενότητάς του⁽⁷⁰⁾.

Η σχέση μας με τον Άλλο, λέει ο Γκυγιώμ, είτε αυτός είναι μια άλλη χώρα ή μια άλλη φυλή είτε είναι το άλλο φύλο, έχει αλλάξει ολοκληρωτικά. Η Δύση, με την αποικιοκρατία ή με την πολιτισμική αφομοίωση, έχει περιορίσει την πραγματικότητα του Άλλου, έχει μειώσει την ετερογένεια. Μέσα σε έναν κόσμο όπου υπάρχει μια σχετική υλική αφθονία, η πραγματική σπανιότητα είναι η ετερότητα. Και ο μόνος τρόπος για να καταπολεμηθεί αυτή η σπανιότητα είναι η τεχνητή κατασκευή του Άλλου. Η απουσία μιας αντικειμενικής ετερότητας, λοιπόν, οδηγεί στην κατασκευή μιας φανταστικής ετερότητας ή καλύτερα μιας ετερότητας που αναμειγνύει το πραγματικό με το φανταστικό. Η ετερότητα κατασκευάζεται περισσότερο παρά ανακαλύπτεται⁽⁷¹⁾. Ο Άλλος, επιμένει ο Μποντριγιάρ, έχει γίνει αντικείμενο παραγωγής. Η ετερότητα σπανίζει και καθίσταται αναγκαίο να «παραγάγουμε τον άλλο σαν διαφορά, από αδυναμία να ζήσουμε την ετερότητα σαν κοινή μοίρα»⁽⁷²⁾. Γιατί η ετερότητα υπάρχει μόνον εφόσον το εγώ και ο Άλλος συμμετέχουν σε μια κοινή μοίρα.

Η δυτική νεωτερικότητα επιχειρεί να περιορίσει την πραγματικότητα του Άλλου, να κυριαρχήσει πάνω σ' αυτόν, να τον

αλλοτριώσει ή να τον αφομοιώσει. Παρά τον περιορισμό αυτόν που έχει πάρει μια παγκόσμια διάσταση, υφίσταται εντούτοις μια ριζοσπαστική ετερότητα που είναι δύσκολο να συλληφθεί και να κατανοηθεί. Πρόκειται για ένα συνθετικό στοιχείο του Άλλου που παραμένει, κατά κάποιον τρόπο, αναλλοίωτο και άρρητο και δεν μπορούμε να το αντιληφθούμε παρά εμμέσως. Η φημολογούμενη πολιτιστική ομοιομορφία του πλανήτη δεν είναι παρά φαινομενική. Η ποικιλία των τρόπων ζωής το αποδεικνύει. Στις χώρες του Νότου, παράλληλα με τον καπιταλιστικό-τεχνολογικό πολιτισμό υφίσταται ένας τοπικός πολιτισμός που ανταγωνίζεται τον πρώτο και εκδηλώνεται στους τρόπους ζωής στις γιορτές, τους χορούς και τις τελετουργίες. Η έκβαση, όμως, αυτού του ανταγωνισμού είναι δύσκολο να προβλεφθεί⁽⁷³⁾.

Η εξάπλωση του εκδυτικισμού και του εκσυγχρονισμού δεν εξαφάνισε τις παραδοσιακές γιορτές και τελετουργίες. Αντίθετα, παρατηρείται μια αναζωογόνηση αυτού του είδους των εκδηλώσεων στον κόσμο. Οι τοπικές κοινότητες ενεργοποιούνται και αναβιώνουν έθιμα και τελετές, στην προσπάθειά τους να ανανεώσουν και να διατηρήσουν ζωντανές τις συλλογικές τους αναπαραστάσεις. Με τον πανηγυρικό αυτόν τρόπο επιβεβαιώνουν και υπερασπίζονται τις πολιτιστικές τους ταυτότητες. Η αναβίωση των τοπικών εθίμων αποβλέπει στην ενίσχυση της κοινωνικής συνοχής της ομάδας. Οι τελετουργίες και οι εορτασμοί αναζωογονούνται, επίσης, για εθνικούς ή πολιτικούς λόγους. Σε ορισμένες περιπτώσεις, μάλιστα, ο πολιτικός λόγος μετατρέπεται σε ιδεολογικό λόγο. Όταν οι λόγοι αυτοί εκλείπουν, τότε εκφυλίζονται σε τουριστικές φιέστες ή ατονούν. Συχνά οι εορτασμοί μνήμης είναι ένα μέσο κοινωνικού ελέγχου με τον οποίο οι άρχουσες τάξεις επιδιώκουν να εξασφαλίσουν τη συναίνεση των υποτελών τάξεων και να νομιμοποιήσουν την κυριαρχία τους παρουσιάζοντας μια μυθοποιημένη εκδοχή του παρελθόντος⁽⁷⁴⁾.

Σε κάθε περίπτωση, δεν υπάρχει ατομικισμός χωρίς αντι-ατομικισμό. Οι δύο αυτές έννοιες είναι αντιθετικές αλλά και συμπληρωματικές και αναπτύχθηκαν, από την εποχή της Γαλλικής Επανάστασης, με τρόπο διαλεκτικό.

Β. Η ενότητα της ταυτότητας είναι προβληματική

Η αυξανόμενη τμηματοποίηση της σύγχρονης κοινωνίας σε πολλές και διαφορετικές ομάδες και η ασυμβατότητα των ρόλων που το άτομο καλείται να υλοθυθεί και να εκτελέσει μέσα στις ομάδες αυτές, καθιστούν προβληματική τη διατήρηση μιας συνεκτικής ταυτότητας.

Στη μικρή, σφιχτοδεμένη και ομοιογενή παραδοσιακή κοινωνία οι αξίες ήταν κοινές και οι ρόλοι σταθεροί. Καθώς όμως η κοινωνία αναπτύσσεται, γίνεται προοδευτικά μεγαλύτερη, πιο σύνθετη και περισσότερο ετερογενής. Το άτομο μετέχει σε πολλές και διαφορετικές ομάδες, καθεμά από τις οποίες έχει τις δικές της νόρμες και αξίες. Η πολλαπλότητα των ρόλων που υποχρεώνεται να παίζει μέσα σε ετερογενή και συχνά αλληλοσυγκρουόμενα συστήματα αξιών, έχει ως συνέπεια τον κατακερματισμό της προσωπικότητάς του σε απροσάρμοστες και ασύνδετες μικροπραγματικότητες.

Η γενική πολιτιστική ιδέα που θα ενοποιούσε τις ατομικές προσωπικότητες και τις μεταξύ τους σχέσεις έχει εκλείψει. Οι μεγάλες ιδεολογίες του παρελθόντος έχουν καταρρεύσει και δεν μπορούν πλέον να λειτουργήσουν ως μέσα ενοποίησης. Οι παλιές αξίες που διεκδικούσαν μια καθολική ισχύ έχουν χάσει τη λειτουργικότητά τους χωρίς να έχουν ακόμη αντικατασταθεί από νέες. Η κρίση αξιών και η απώλεια νοήματος που τη συνοδεύει παράγουν μια κρίση ταυτότητας σε ατομικό και συλλογικό επίπεδο.

Το άτομο στη σύγχρονη κοινωνία είναι ένας «ξένος», με την έννοια που ο Ζίμμελ έδινε στη λέξη αυτή. Ο «ξένος» δεν είναι

κάποιος που κατοικεί σε έναν άλλο πλανήτη, αλλά αποτελεί συστατικό στοιχείο της ομάδας. Η θέση του όμως σαν πλήρες μέλος της ομάδας συνεπάγεται το να είναι και έξω απ' αυτήν. Βρίσκεται μέσα στην ομάδα αλλά είναι ταυτόχρονα κάπως μακρύτερα. Η σχέση του με την ομάδα είναι ένα κράμα προσέγγισης και απομάκρυνσης.

Η γρήγορη διάδοση των νέων δικτύων επικοινωνίας μετασχηματίζει τον κοινωνικό χώρο καθώς και την ταυτότητα. Το πιο απόμακρο μπορεί να γίνει ξαφνικά κοντινό και ο άγνωστος να γίνει πλέον οικείος. Οι νέες τεχνολογίες της επικοινωνίας τροποποιούν την αντίληψη που έχουμε για τον Άλλο αλλά και για τον ίδιο μας τον εαυτό. Η ανάπτυξή τους οδηγεί σε μια «φασματική κοινωνία», κατά την έκφραση του Γκυγιώμ. «Μια κοινωνία η οποία ανακατεύει το φαντασιακό με το πραγματικό και μεταβάλλει το τελευταίο σε φαντασματικό. Μια κοινωνία που ευνοεί την επινόηση, την αναστροφή, τον περιορισμό του αριθμού των ρόλων, όπου κανείς αποσυντίθεται όπως ένα φάσμα φωτός. Μια κοινωνία η οποία διαβρώνει την ετερότητα, την ενδόμυχη αίσθηση του εγώ και του άλλου, τη σωματική παρουσία»⁽⁶⁸⁾.

Με την ξέφρενη τεχνολογική πρόοδο εμφανίζονται ολοένα και περισσότερο νέες μορφές έκφρασης και επικοινωνίας, οι οποίες αλλάζουν τις κοινωνικές αντιλήψεις και συμπεριφορές. Όλες αυτές οι αλλαγές αντικατοπτρίζουν το τέλος των παραδοσιακών κοινοτήτων, την εξαφάνιση των ενδιάμεσων θεσμών κοινωνικοποίησης, τους κινδύνους της ανομίας και της μοναξιάς. Ο πολλαπλασιασμός των δικτύων επικοινωνίας οδηγεί σε μια ανώνυμη και «φασματική» επικοινωνία όπου άγνωστα πρόσωπα μιλούν μεταξύ τους, κάνουν εκμυστηρεύσεις, ανακαλύπτουν ρόλους. Μέσα στην κατάσταση αυτή, η ανωνυμία είναι ο κανόνας. Στην πραγματικότητα δεν πρόκειται για μια απόλυτη ανωνυμία, αλλά για μια ετερωνυμία ή ψευδωνυμία. Υπάρχει «φασματική επικοινωνία», όταν οι παράγοντες της επικοινωνίας μπορούν να απαλλαγούν εν μέρει και προσωρινά από τις διαδικασίες ελέγ-

κότητα, η ταύτιση κατατάσσει κάθε «πρόσωπο» σε μια σειρά από ομάδες, πράγμα που εξυπονεί μια ποικιλία αντιτιθέμενων αξιών. Το «εγώ» δεν είναι μια άμεση βεβαιότητα. Δεν πρόκειται για μια οντότητα σταθερή αλλά για μια διαδικασία δυναμική και συνθετική. Η ιδεολογική, η πολιτική, η σεξουαλική, ή η επαγγελματική ταυτότητα είναι περισσότερο μια άμεση «βεβαιότητα»⁽⁶²⁾.

Ο Μαφεζολί μας προτρέπει να σκεφτούμε το υποκείμενο ξεκινώντας από τον Άλλο ή από την ετερότητα. Η τελευταία υποδηλώνει τους Άλλους γύρω από εμάς ή τους Άλλους μέσα σ' εμάς τους ίδιους. Το «εγώ», λοιπόν, καθορίζεται από τον Άλλο είτε αυτός ο Άλλος είναι ο Θεός, η οικογένεια, η «φυλή», οι φίλοι είτε είναι αυτοί οι Άλλοι που βρίθουν μέσα μας. Η ταυτότητα, για τον Μαφεζολί, είναι ένα τυπικό χαρακτηριστικό που εμφανίζεται σε ορισμένες στιγμές της δυτικής σκέψης και δεν έχει μια παγκόσμια ή διαχρονική αξία. Η «λήθη του εαυτού», ως ανθρωπολογική σταθερά που συναντούμε στους άλλους πολιτισμούς – για παράδειγμα της Ανατολής – επιβεβαιώνει τον παραπάνω ισχυρισμό⁽⁶³⁾.

Υπάρχει, λοιπόν, μια διπλή φύση της ατομικότητας, η οποία ανάλογα με τις ιστορικές συγκυρίες και τον ιδιαίτερο χαρακτήρα του κάθε πολιτισμού μπορεί είτε να εκφραστεί με τη μορφή του ατόμου που έχει μια ισχυρή ταυτότητα, είτε να χαθεί μέσα σε μια διαδικασία προσχώρησης σε ένα ευρύτερο σύνολο. Στη δεύτερη περίπτωση παράγεται το «πρόσωπο» που ενεργεί με διαδοχικές ταυτίσεις. Στην αντιπαράθεση άτομο-«πρόσωπο» ανταποκρίνεται η αντιπαράθεση ταυτότητα-ταύτιση.

Όλη η κοινωνική ζωή συνίσταται σε μια διπλή κίνηση: από τη μια μεριά, είναι το γεγονός να αναφέρεσαι στον εαυτό σου και από την άλλη, να αναφέρεσαι στον Άλλο. Σε ορισμένες στιγμές υπερισχύει το άτομο, σε άλλες το «πρόσωπο». Οι δύο πόλοι της ατομικότητας, άτομο (κλειστό) – «πρόσωπο» (ανοιχτό) οφείλουν να κατανοηθούν σαν μια γενική τάση, σαν κάτι που θα είναι η αιτία και το αποτέλεσμα ενός ιδιαίτερου «πνεύματος των και-

ρών». Ο τονισμός του «προσώπου», υποστηρίζει ο Μαφεζολί, σχετίζεται με την πρωτοκαθεδρία της επικοινωνίας⁽⁶⁴⁾. Το «πρόσωπο» κατασκευάζεται μέσα και διαμέσου της επικοινωνίας. Ενεργεί μέσα από πολύμορφες ταυτίσεις. Η ταύτιση σχετικοποιεί το αυτόνομο υποκείμενο και ενσωματώνει το σχετικοποιημένο πλέον υποκείμενο μέσα σε μια κοινωνική δυναμική. Με άλλα λόγια, τα ιδανικά, οι εξιδανικευμένες μορφές (ο ήρωας, ο άγιος κτλ.) ευνοούν την ενσωμάτωση του ατόμου μέσα σε ένα σύστημα επικοινωνίας και αλληλεπιδράσεων, το οποίο είναι αιτία και ταυτόχρονα αποτέλεσμα της κάθε κοινωνίας.

Τα διάφορα φαινόμενα ταύτισης μας δείχνουν ότι, κατά έναν παράδοξο τρόπο, το «πρόσωπο» μπορεί να είναι μια ιδιαίτερη ατομικότητα και ταυτόχρονα ένα μέρος ενός ευρύτερου συνόλου. Η ταύτιση με τους Άλλους είναι η απαρχή της κουλτούρας. Δεν υπάρχει κουλτούρα χωρίς ταύτιση. Με την έννοια αυτή, η κουλτούρα είναι μια μεγάλη μήτρα μέσα στην οποία αλληλεπιδρούν τα άτομα και οι αξίες⁽⁶⁵⁾.

Ο Μποντριγιάρ, από τη μεριά του, ισχυρίζεται πως το άτομο ως ιστορική έννοια δεν υφίσταται πλέον. Σήμερα το άτομο δεν έχει καμιά σχέση με το υποκείμενο. Δεν δρα σε ένα πεδίο ιστορικών δυνάμεων. Δεν είναι ένα πρωτότυπο προϊόν, αλλά ένα προϊόν που προκύπτει από την κατηγορία «μάζα»⁽⁶⁶⁾. Ο Καστέλ, τέλος, μιλά για την έλευση ενός «αρνητικού ατομικισμού», εντελώς διαφορετικού από τον ανοιχτό και ανεκτικό ατομικισμό που χαρακτήριζε τη μεσαία τάξη στις δεκαετίες του '60 και του '70. Ο «αρνητικός ατομικισμός» αντιστοιχεί στο γεγονός ότι τα υποκείμενα μετατρέπονται σε ακρωτηριασμένα άτομα, τα οποία βιώνουν την ατομικότητά τους ως βάρος γιατί είναι αποκλεισμένα από τη συλλογική ασφάλεια και τις συλλογικές μορφές συμμετοχής. Το φαινόμενο αυτό δεν είναι ψυχολογικό αλλά κοινωνιολογικό και έχει ως αφετηρία τη διαδικασία διάλυσης της μισθωτής συνθήκης, την ανεργία και την προσωρινότητα της εργασίας⁽⁶⁷⁾.

έχουν τα άλλα άτομα ή ομάδες για το άτομο ή την ομάδα αυτή.

Η ταυτότητα δεν είναι μια οντότητα συμπαγής και αναλλοίωτη, δοσμένη μια για πάντα. Αντίθετα μεταλλάσσεται συνεχώς μέσα στο χρόνο. Δεν αλλάζει όμως μόνο μέσα στη διαχρονία, είναι επίσης πολλαπλή μέσα στη συγχρονία⁽⁵⁶⁾.

Η ατομική ταυτότητα είναι κάτι το εντελώς σχετικό και δεν είναι καθόλου σταθερή. Το «εγώ» δεν είναι δοσμένο με τρόπο οριστικό ούτε συνιστά μια ομοιογενή οντότητα. Αντίθετα είναι το αποτέλεσμα μιας πολύπλοκης σύνθεσης. Το άτομο καθορίζεται από την πολλαπλότητα των αλληλεπιδράσεων που διατηρεί με τον περιβάλλοντα κόσμο.

Για τον Ε. Λεβινάς, «Το εγώ δεν είναι ένα ον που παραμένει πάντοτε το ίδιο, αλλά το ον του οποίου η ύπαρξη συνίσταται στην ταύτιση με τον εαυτό του, στην επανεύρεση της ταυτότητάς του μέσα από όλα όσα του συμβαίνουν. Είναι η κατεξοχήν ταυτότητα, το πρωταρχικό έργο της ταυτοποίησης»⁽⁵⁷⁾. Για το φιλόσοφο αυτόν, «[...] το εγώ ως άλλος δεν είναι ένα "Άλλο" [...] Η ετερότητα του εγώ, που εκλαμβάνει τον εαυτό του ως έναν άλλο, μπορεί να εξάπτει τη φαντασία του ποιητή, επειδή ακριβώς είναι το παιχνίδι του ίδιου: η άρνηση του εγώ από τον εαυτό του – είναι για την ακρίβεια ένας από τους τρόπους ταυτοποίησης του εγώ»⁽⁵⁸⁾.

Από τις αρχές της δεκαετίας του '80 πολλοί μιλούν για την επάνοδο του ατόμου και το θρίαμβο των ατομικιστικών αξιών. Στις επιστήμες του ανθρώπου το ερευνητικό ενδιαφέρον μετατοπίζεται στο άτομο ενώ εγκαταλείπεται η λογική των συστημάτων και των δομών που κυριαρχούσε την προηγούμενη δεκαετία. Ωστόσο, ορισμένοι κοινωνιολόγοι (Μαφεζολί, Μποντριγιάρ, Γκυγιώμ, Καστέλ) αμφισβητούν ότι υπάρχει μια πραγματική επιστροφή του ατόμου.

Για τον Μαφεζολί⁽⁵⁹⁾, το άτομο δεν είναι πλέον κύριο του εαυτού του και της ιστορίας του. Το «εγώ» εγκαταλείπει τη σκηνή και τη θέση του παίρνουν οι ομάδες. Η καθημερινή ζωή,

ιδιαίτερα στις μεγαλουπόλεις, κυριαρχείται από μια συγκινησιακή ατμόσφαιρα που δημιουργείται από την εμφάνιση ποικίλων ομάδων. Οι ομάδες αυτές, οι «φυλές» όπως τις αποκαλεί ο Μαφεζολί, δεν είναι σταθερές ούτε αυστηρά δομημένες. Δεν πρόκειται για μια ισχυρή ενσωμάτωση σε μια κοινότητα, σε ένα κόμμα ή σε μια οικογένεια, όπως συνέβαινε στη δεκαετία του '70, αλλά για ένα πέρασμα από τη μια ομάδα στην άλλη. Το «σύγχρονο πνεύμα των φυλών», κατά τον Μαφεζολί, χαρακτηρίζεται από ρευστότητα, συγκεντρώσεις της στιγμής και διασκορπισμό. Στη μοντέρνα κοινωνία η «διάκριση» ήταν σαφής και οι ταυτότητες συγκεκριμένες. Ο «αστός» ή ο «προλετάριος» ήταν «ιστορικά πρόσωπα» επιφορτισμένα με ένα συγκεκριμένο ρόλο. Στη σημερινή μεταμοντέρνα κοινωνία, αντίθετα, οι ταυτότητες γίνονται όλο και πιο συγκεχυμένες και είναι δύσκολο να προσδιοριστούν. Υπάρχει μια αδυναμία διάκρισης που μπορεί να φτάσει ακόμη και στη σύγχυση του εγώ και του άλλου, του υποκειμένου και του αντικειμένου. «Το σεξ, η εμφάνιση, οι ομάδες, ακόμη και οι ιδεολογίες χαρακτηρίζονται με όρους ("υπέρ", "μετά"...) που ξεπερνούν την απλή λογική της ταυτότητας»⁽⁶⁰⁾. Η σύγχρονη «κοινωνιότητα» (socialité) είναι συγκεχυμένη, ανομοιογενής και ρευστή.

Ο Μαφεζολί κάνει το διαχωρισμό ανάμεσα στη «λογική της ταυτότητας» που χαρακτήριζε τη μοντέρνα εποχή, την εποχή του θριαμβεύοντος ατομικισμού, και τη «λογική της ταύτισης» που σημαδεύει τη σημερινή μεταμοντέρνα εποχή⁽⁶¹⁾. Η πρώτη λογική ήταν ουσιαστικά ατομιστική, η δεύτερη, αντίθετα, είναι περισσότερο συλλογική. Ενώ η πρώτη λογική στηριζόταν στην ύπαρξη αυτόνομων ατόμων, η δεύτερη λογική θέτει επί σκηνής «πρόσωπα» (personnages) με ποικίλα προσώπια που ταυτίζονται με έναν ήρωα, ένα (μία) σταρ, μια εφημερίδα, μια φαντασίωση κτλ. Το αντικείμενο ταύτισης δεν έχει και τόσο σημασία, εκείνο που είναι ουσιαστικό είναι η μαγική ατμόσφαιρα που αυτό δημιουργεί, η προσχώρηση που προκαλεί. Στην πραγματι-

την κουλτούρα, έχει τεράστια σημασία. Ο άνθρωπος οφείλει να ξεπεράσει τα πολιτιστικά σχήματα που τον αποστερούν από την κατανόηση των δυνατοτήτων του και τον απομονώνουν όχι μόνο από τους άλλους αλλά και από τον ίδιο του τον εαυτό.

Το άνοιγμα σε άλλες κουλτούρες μάς επιτρέπει να συνειδητοποιήσουμε καλύτερα τον εαυτό μας και μας κάνει να μην τρέφουμε τόση δυσπιστία και φόβο απέναντι στους άλλους ανθρώπους. Η συνειδητοποίηση της ταυτότητάς μας περνά μέσα από την κατανόηση και την αποδοχή της ταυτότητας του Άλλου. Η αυτογνωσία περνάει μέσα από τη γνώση του Άλλου:

«'Αρ' οὖν, ὦ (φίλε) Ἀλκιβιάδη, καὶ ψυχὴ εἰ μέλλει γινώσασθαι αὐτήν, εἰς ψυχὴν αὐτὴ βλέπτεον, καὶ μάλιστα εἰς τούτον αὐτῆς τὸν τόπον, ἐν ᾧ ἐγγίγνεθ' ἢ ψυχῆς ἀρετῆ, σοφία, καὶ εἰς ἄλλο ᾧ τούτο τυγχάνει ὁμοιον ὄν; Ἐμοιγε δοκεῖ, ὦ Σώκρατες.» (Πλάτωνος, Ἀλκιβιάδου, α', 132β). Η σύγχρονη δυτική κουλτούρα είναι, ως ένα βαθμό, έργο εκπατρισμένων, εξορίστων και προσφύγων, δηλαδή ανθρώπων που έζησαν την πολιτιστική ετερότητα και έτσι μπόρεσαν να ζήσουν πιο δημιουργικά την προσωπική ετερότητα.

Ο άνθρωπος είναι ένα κοινωνικό ον. Αυτό σημαίνει ότι το Εγώ δεν μπορεί να υπάρξει χωρίς το Εσύ. Ο εαυτός δεν υπάρχει παρά μέσα και διαμέσου των σχέσεών του με τους Άλλους. Δεν μπορεί να γνωρίσει την πληρότητα χωρίς τον Άλλο, έχει ανάγκη τους Άλλους, προσδοκά την αναγνώριση απ' αυτούς, ακόμη και μέσα στη μοναξιά δεν σταματάει να συναντιέται μαζί τους. «Ο εαυτός είναι το προϊόν των Άλλων, τους οποίους παράγει με τη σειρά του»⁽⁵³⁾. Είναι αλήθεια ότι ο Άλλος προκαλεί, καταρχάς, φόβο και η πρώτη αντίδραση είναι η αναδίπλωση στον εαυτό και η φυγή στην ψευδαισθηση της αυτάρκειας. Όταν όμως ο φόβος αυτός ξεπεραστεί και ακολουθήσει το άνοιγμα στον Άλλο, τότε γίνεται σιγά σιγά φανερό ότι δεν μπορεί να υπάρξει πληρότητα χωρίς αυτόν.

Η «αυτονομία», στον Καστοριάδη, αφορά το πρόβλημα της σχέσης του υποκειμένου με τον Άλλο. Το πρόταγμα της αυτονομίας δεν σημαίνει την εξάλειψη του λόγου του Άλλου, αλλά την εγκαθίδρυση μιας άλλης σχέσης ανάμεσα στο λόγο του Άλλου και στο λόγο του υποκειμένου. Με δυο λόγια, ο Άλλος δεν νοείται ως ένα εξωτερικό εμπόδιο ή κατάρα, αλλά αποτελεί συστατικό στοιχείο του υποκειμένου. Η αυτονομία είναι μια κοινωνική σχέση. Η ανθρώπινη ύπαρξη είναι μια συλλογική ύπαρξη. Δεν μπορούμε, κατά συνέπεια, να θέλουμε την αυτονομία μόνο για τον εαυτό μας αλλά για όλους και ταυτόχρονα η πραγματοποίησή της δεν μπορεί παρά να είναι έργο συλλογικό⁽⁵⁴⁾.

Παρόλα αυτά οι κουλτούρες, για να αποδείξουν την ταυτότητά τους, έχουν την τάση να είναι πιο πολύ κλειστές παρά ανοιχτές. Η έννοια της ταυτότητας παραπέμπει σε τρεις βασικές ιδέες: την ιδέα της σταθερότητας (της διάρκειας στο χρόνο), την ιδέα της ενότητας (της συνοχής ενός ξεχωριστού αντικειμένου) και την ιδέα της ομοιότητας (με την έννοια ότι ο καθένας θα πρέπει να μπορεί να αναγνωρίζει το ίδιο, το όμοιο). Οι τρεις αυτές ιδέες, όμως, δημιουργούν πολλά προβλήματα. Στην πραγματικότητα, η σταθερότητα δεν υπάρχει, η ενότητα είναι πάντοτε προβληματική και η αναγνώριση του όμοιου δεν είναι κάτι το προφανές⁽⁵⁵⁾.

A. Η σταθερότητα της ταυτότητας δεν υπάρχει

Η ταυτότητα δεν είναι κάτι το φυσικό και αμετάκλητο, αλλά είναι περισσότερο μια κατασκευή που διαμορφώνεται από μακρόχρονες και πολύπλοκες ιστορικές, κοινωνικές, πολιτικές και πολιτιστικές διαδικασίες. Δεν είναι κάτι το στατικό και σταθερό αλλά, αντίθετα, είναι το προϊόν μιας συνεχούς διαπάλης ανάμεσα σε άτομα ή ομάδες. Η ταυτότητα ενός ατόμου ή μιας ομάδας διαμορφώνεται, σε μεγάλο βαθμό, από την αντίληψη που

ασταθής κατάσταση που μεταφράζει μιαν αδιάκοπη πάλη για την αναγνώριση και τον επαναπροσδιορισμό της.

Όλες οι τοπικές κουλτούρες είναι στην πραγματικότητα προϊόντα πολιτισμικής επιμειξίας. Είναι η επιμειξία διαφορετικών στοιχείων που δημιουργεί την πολιτισμική ποικιλομορφία. Και η πολιτισμική ποικιλομορφία είναι πηγή ζωής για την ανθρωπότητα, ενώ η ομοιομορφία είναι ο θάνατος.

Η αντίθεση ανάμεσα στην οικουμενικότητα και στις ιδιομορφίες είναι, κατά βάθος, φαινομενική. Είναι γεγονός ότι κάθε κουλτούρα οργανώνει με το δικό της τρόπο το χρόνο και το χώρο και δίνει τη δική της ερμηνεία στα φαινόμενα του κόσμου. Είναι προφανές επίσης ότι επικοινωνούμε καλύτερα με ανθρώπους που ανήκουν στη δική μας κουλτούρα. Η σκέψη ή η τέχνη, όμως, μιας ιδιαίτερης κουλτούρας στις πιο υψηλές στιγμές της, όχι μόνο δεν εμποδίζει την πορεία προς το οικουμενικό αλλά αποκτά η ίδια μια πανανθρώπινη διάσταση. Ο Προμηθέας, για παράδειγμα, δεν είναι απλώς ένα στοιχείο της ελληνικής κουλτούρας αλλά αποτελεί ένα πανανθρώπινο σύμβολο. Κάθε αληθινή κουλτούρα έχει τα δικά της διακριτικά γνωρίσματα, δεν περιορίζεται όμως από στενά εθνικά πλαίσια, αλλά αντιμάχεται τον εθνικισμό και μας κάνει πολίτες του κόσμου.

3. Ταυτότητα και ετερότητα

Κάθε κοινωνία για να επιβιώσει και να αναπτυχθεί, επεξεργάζεται την κουλτούρα της. Οικοδομεί ένα πολιτιστικό σύστημα, ένα συμβολικό σύστημα και ένα φανταστικό σύστημα που και τα τρία μαζί συνιστούν αυτό που ονομάζουμε κουλτούρα της κοινωνίας⁽⁴⁹⁾.

Ένα πολιτιστικό σύστημα, δηλαδή, μια δομή από αξίες και νόρμες, έναν τρόπο σκέψης, μια κοσμοαντίληψη, έναν τρόπο ζωής που προσανατολίζουν τη συμπεριφορά των ατόμων και των ομάδων. Ένα συμβολικό σύστημα αποτελούμενο από μύ-

θους, ήρωες, τελετές κτλ. που έχουν ως ρόλο να εμπνέουν τη δράση των μελών της κοινωνίας και χρησιμεύουν ως σύστημα νομοποίησης. Ένα φανταστικό σύστημα, τέλος, το οποίο φιλοδοξεί να απαντήσει στις επιθυμίες, τους φόβους και τις φαντασιώσεις των μελών της κοινωνίας. Ένα «δελεαστικό φανταστικό» που τείνει να υποκαταστήσει το δικό τους φανταστικό.

Η κουλτούρα που περικλείει τα τρία αυτά συστήματα είναι μια δομή καταπιεστική, η οποία εμποδίζει το άτομο να γίνει ένα υποκείμενο που σκέφτεται, αισθάνεται και δρα αφ' εαυτού και είναι διαφορετικό από όλα τα άλλα. «Ο πολιτισμός –έλεγε ο Φρόντ– στηρίζεται στον καταναγκασμό και στην καταπίεση των ενορμήσεων»⁽⁵⁰⁾.

Ωστόσο, δίπλα στο «δελεαστικό φανταστικό» αναπτύσσεται ένα «κινητήριο φανταστικό», στο μέτρο που η κουλτούρα επιτρέπει στα υποκείμενα να αφεθούν ανεμπόδια στη δημιουργική τους φαντασία. Το «κινητήριο φανταστικό» εισάγει τη διαφορά, δημιουργεί τη ρήξη στις κρατούσες πρακτικές και διασώζει το όνειρο και την αλλαγή. Διευκολύνει τη συνάντηση με τον εαυτό μας αλλά και με τους Άλλους, στο βαθμό που οι τελευταίοι αποτελούν μέρος του εαυτού μας⁽⁵¹⁾.

Ο καθένας ανήκει στην κουλτούρα του και επικοινωνεί με τους άλλους μέσω της κουλτούρας του. Η επικοινωνία μεταξύ ατόμων που ανήκουν σε διαφορετικές κουλτούρες συναντά πολλά εμπόδια. Και τούτο γιατί ο καθένας έχει την τάση να θεωρεί ως αυτονόητο ή έμφυτο κάθε τι που υπαγορεύεται από την κουλτούρα του, ενώ δυσκολεύεται να κατανοήσει κάποιον άλλον που συμπεριφέρεται με τρόπο διαφορετικό. Κάθε κουλτούρα είναι ένα πολύπλοκο σύστημα προβολών⁽⁵²⁾. Ο άνθρωπος μαθαίνει να χρησιμοποιεί τις προβολές αυτές αλλά δεν ενδιαφέρεται και τόσο γι' αυτό που αυτές κρύβουν. Όπως το ασυνείδητο του Φρόντ έτσι και το πολιτιστικό ασυνείδητο είναι επιμελημένα κρυμμένο. Ο καθορισμός των σχέσεων ανάμεσα στη θεμελιώδη φύση του ανθρώπου και στα συστήματα ελέγχου, που επηρεάζονται από

λει την ιδέα μιας ανάμειξης, ενός πρωταρχικού συγκρητισμού των διαφόρων ομάδων που διαμορφώθηκαν κατά τη διάρκεια της ιστορίας της ανθρωπότητας. Με τον τρόπο αυτόν, η αντιπαράθεση ανάμεσα στην οικουμενικότητα των ανθρωπίνων δικαιωμάτων και στον πολιτισμικό σχετικισμό καθίσταται ένα ψευδοδίλημμα.

Η ανθρωπολογία, στο μεγαλύτερο μέρος της, αντιλαμβάνεται την κουλτούρα σαν μια απομονωμένη και στατική οντότητα⁽⁴⁷⁾. Ασφαλώς, έχει δίκαιο όταν επισημαίνει τις πολιτιστικές ιδιομορφίες της κάθε ομάδας, η προσέγγιση όμως αυτή κινδυνεύει να εγκαθιδρύσει αδιαπέραστους φραγμούς που εγκλείουν την κάθε ομάδα μέσα στην ιδιαιτερότητά της. Το ίδιο συμβαίνει και με την έννοια της πολυπολιτισμικής κοινωνίας, η οποία περικλείει πολλές ασάφειες και αοριστίες. Έτσι, αντί να είναι εργαλείο ανεκτικότητας και απελευθέρωσης των μειονοτήτων, όπως διατείνονται οι θιασώτες της, κινδυνεύει να επιφέρει, αν δεν προσέξουμε, τα ακριβώς αντίθετα αποτελέσματα. Όταν απομονώνει κανείς μια κοινότητα, με τον καθορισμό ενός ορισμένου αριθμού «διαφορών», ανοίγει το δρόμο στη δυνατότητα της περιθωριοποίησης και του αποκλεισμού της. Και τούτο γιατί ο προσδιορισμός των διαφορών δεν μεταφράζει μόνο την αναγνώριση των πολιτιστικών ιδιαιτεροτήτων μιας μειοψηφίας, σχετίζεται επίσης και με την επιβεβαίωση της ταυτότητας της πλειοψηφίας, η οποία αποτελεί και την κυρίαρχη ομάδα.

Δεν πρέπει να αναλύουμε την κουλτούρα ή την ταυτότητα με όρους ουσίας, κάτι τέτοιο οδηγεί στο ρατσισμό. Αντίθετα, θα μπορούσαμε να προσεγγίσουμε το θέμα αυτό με όρους συσχετισμού δυνάμεων⁽⁴⁸⁾. Η εβραϊκότητα, για παράδειγμα, δεν είναι μια ιδιάζουσα ποιότητα και δεν μπορεί να οριστεί ανεξάρτητα από το συσχετισμό δυνάμεων που ενώνει και αντιπαραθέτει, σε μόνιμη βάση, τους Εβραίους με τους μη Εβραίους. Ο σιωνισμός είναι στην πραγματικότητα το αντίβαρο του αντισημιτισμού. Κάθε ομάδα έχει την ανάγκη μιας υποβαθμισμένης ετερότητας

για να δημιουργήσει και να στηρίξει τη δική της ταυτότητα. Με την έννοια αυτή επιβεβαιώνεται η λογική του «εξιλαστήριου θύματος».

Η κουλτούρα ή η ταυτότητα, λοιπόν, δεν είναι κληρονομιά αλλά συνεχής διαπραγμάτευση, δεν είναι ουσία αλλά σχέση. Κάθε κουλτούρα έχει την ιδιαιτερότητά της. Αποτελείται από ένα σύνολο χαρακτηριστικών τα οποία συγκροτούν ένα συνεκτικό πολιτιστικό σχήμα, ικανό να ενσωματωθεί από ένα υποκείμενο. Ωστόσο, οι διάφορες κουλτούρες του πλανήτη δεν είναι ανεξάρτητες και απομονωμένες μονάδες κλεισμένες στον εαυτό τους, αλλά βρίσκονται σε μια δυναμική σχέση αλληλεξάρτησης. Μια κουλτούρα είναι το αποτέλεσμα ενός μεταβαλλόμενου συσχετισμού δυνάμεων τόσο στο διαπολιτισμικό πεδίο όσο και στο εσωτερικό πεδίο μιας δεδομένης κουλτούρας.

Ο ορισμός μιας συγκεκριμένης κουλτούρας είναι το αποτέλεσμα ενός διαπολιτισμικού συσχετισμού δυνάμεων. Η κυρίαρχη κουλτούρα έχει την ικανότητα να ονοματίζει τις άλλες κουλτούρες, να προσδιορίζει την ταυτότητα, το πεδίο έκφρασης και τη θέση τους μέσα σε ένα διαπολιτισμικό σύστημα. Ωστόσο το σύστημα αυτό δεν είναι στατικό. Ορισμένες κουλτούρες που άλλοτε ήταν υποτελείς γίνονται με τη σειρά τους κυρίαρχες, ενώ άλλες γεννιούνται και χάνονται.

Κάθε κουλτούρα είναι, επίσης, το αποτέλεσμα ενός εσωτερικού συσχετισμού δυνάμεων. Ο αγώνας ανάμεσα σε ομάδες για τη διανομή των ταυτοτήτων, για την αναγνώριση, επεκτείνεται και στο εσωτερικό μιας δεδομένης κουλτούρας η οποία συγκροτεί μια κοινότητα. Η κουλτούρα, ως συλλογική ταυτότητα, είναι διαρκώς το αντικείμενο πολιτικών αγώνων και αγώνων για την αναγνώριση, και υπόκειται σε ένα συνεχή επαναπροσδιορισμό. Η ταυτότητα μιας ομάδας δεν μπορεί να οριστεί παρά μέσα σε ένα σύστημα σχέσεων και αντιπαραθέσεων με τις ταυτότητες γειτονικών ομάδων. Δεν είναι μια αναλλοίωτη ουσία αλλά μια

παρελθόν, προσφέροντας την αίσθηση μιας «προδιαγεγραμμένης συνέχειας». Πρόκειται για μια επιλεκτική, συνδετική και δυναμική διαδικασία η οποία αποβλέπει στην πολιτισμική νομοποίηση σύγχρονων καταστάσεων.

Η κουλτούρα της επιλεκτικής παράδοσης ακολουθεί τη γενικότερη ανάπτυξη μιας κοινωνίας. Στο βαθμό που η ανάπτυξη αυτή είναι περίπλοκη και συνεχής, είναι δύσκολο να προβλεφθεί η επικαιρότητα των παλαιών πολιτισμικών έργων σε μια μελλοντική κατάσταση. Κάθε κατάσταση ερμηνεύει την παράδοση με τους δικούς της όρους. Η παράδοση, λοιπόν, δεν είναι μόνο επιλογή, είναι και ερμηνεία. Ωστόσο, για να εκτιμηθεί η αληθινή αξία των έργων της παράδοσης θα έπρεπε τα έργα αυτά να συσχετιστούν είτε με την κοινωνική οργάνωση μέσα στην οποία δημιουργήθηκαν, είτε με την κοινωνική οργάνωση μέσα στην οποία χρησιμοποιούνται.

Η κουλτούρα προσφέρει τα πολιτιστικά μοντέλα τα οποία επηρεάζουν τη συμπεριφορά των ατόμων μέσα σε μια κοινωνία. Το πολιτιστικό μοντέλο είναι ένα σύστημα σκέψης και δράσης που μαθαίνεται μέσα σε μια συγκεκριμένη κοινωνία. Το άτομο, όμως, αντλώντας νοήματα από τις δικές του εμπειρίες, μπορεί να τροποποιήσει ή να αλλάξει το μοντέλο αυτό προκειμένου να αντιμετωπίσει νέα προβλήματα. Εξάλλου μέσα σε μια κοινωνία δεν υπάρχει ένα και μοναδικό πολιτιστικό μοντέλο.

Η κοινωνία αποτελείται από ομάδες και κάθε ομάδα διαθέτει το δικό της πολιτιστικό μοντέλο. Επιπλέον καμία ομάδα δεν είναι απόλυτα ομογενοποιημένη. Όπως μέσα στην κοινωνία έτσι και μέσα στην πιο απλή ομάδα υπάρχουν σχέσεις συνεργασίας αλλά και συγκρούσεις. Τα μέλη μιας ομάδας –ακόμη και μιας παραδοσιακής ομάδας– δεν είναι παθητικά αποτελέσματα των ρόλων τους, όπως υποστήριζε ο δομολειτουργισμός. Αντίθετα, πρέπει να τα δούμε ως δρώντα υποκείμενα που χρησιμοποιούν επιλεκτικά και δυναμικά τους κανόνες των ρόλων τους στα παιχνίδια που παίζουν για να πετύχουν τους σκοπούς που θέτουν.

Δεν είναι, λοιπόν, οι αξίες και οι ρόλοι που καθορίζουν τις πρακτικές αλλά, αντίστροφα, είναι μάλλον οι πρακτικές/στρατηγικές που διαμορφώνουν τις αξίες και τους ρόλους. Οι διάφορες, όμως, πρακτικές/στρατηγικές δεν είναι εντελώς αυτόνομες αλλά προσδιορίζονται από το συγκεκριμένο πολιτιστικό και κοινωνικό πλαίσιο μέσα στο οποίο λειτουργούν.

Η κουλτούρα δεν είναι μια στατική οντότητα a priori δεδομένη που αναπαράγεται από γενιά σε γενιά. Δεν είναι μια σταθερή κληρονομιά πεποιθήσεων και αξιών που μεταβιβάζεται χωρίς να αλλάζει περιεχόμενο. Είναι ένα σύστημα νοημάτων, μια δομή κατανόησης που κατευθύνει τη δράση των ατόμων και ταυτόχρονα κατευθύνεται απ' αυτήν. Η κουλτούρα δεν είναι μια ανεξάρτητη μεταβλητή που καθορίζει τις κοινωνικές δραστηριότητες. Δεν έχει αυτόνομη ύπαρξη, αλλά αποτελεί συστατικό στοιχείο της κοινωνικής δράσης και δεν μπορεί να συλληφθεί έξω απ' αυτήν. Συνδεόμενη με την κοινωνική δράση, μεταβάλλεται μαζί της⁽⁴⁵⁾.

Κάθε κουλτούρα αποτελείται από ένα σύνολο πρακτικών, συναινετικών ή συγκρουσιακών, τις οποίες χρησιμοποιούν τα δρώντα κοινωνικά υποκείμενα προκειμένου να επαναδιαπραγματευτούν την ταυτότητά τους. Η πολιτιστική ταυτότητα δεν είναι κάτι το δεδομένο μια για πάντα, κάτι το στατικό, αλλά είναι μια διαδικασία συνεχούς διαπραγμάτευσης. Η κουλτούρα είναι ένα σύνολο πρακτικών εσωτερικών ή εξωτερικών σε ένα συγκεκριμένο κοινωνικό χώρο, που τα δρώντα κοινωνικά υποκείμενα κινητοποιούν σε σχέση με αυτή ή την άλλη πολιτική συγκυρία. Οι πρακτικές αυτές ορίζουν διαρκώς τόσο τις συλλογικές όσο και τις ατομικές ταυτότητες. Η κουλτούρα δεν είναι μια ξεχωριστή, σταθερή και αμετάβλητη οντότητα, αντίθετα είναι το προϊόν μιας επιμειξίας, ενός πολιτισμικού συγκρητισμού⁽⁴⁶⁾.

Ο Ζ.-Λ. Αμοέλ προτείνει μια μγαδική, υβριδική ή συγκρητική θεώρηση της κουλτούρας. Ο ανθρωπολόγος αυτός προβάλ-

ση αυτή, η λέξη «κουλτούρα» υποδηλώνει τις εκφράσεις της ζωής (ιδεολογίες, θρησκείες, τέχνες) ενώ ο όρος «πολιτισμός» αναφέρεται στην κοινωνική οργάνωση και στις τεχνικές. Σε παρπλήσιους ορισμούς καταλήγουν και οι συγγραφείς εκείνοι που αποδέχονται τον εγγελιανό διαχωρισμό ανάμεσα στο υποκειμενικό πνεύμα και το αντικειμενικό πνεύμα. Στην προκειμένη περίπτωση, το υποκειμενικό πνεύμα περιλαμβάνει την κουλτούρα ενώ το αντικειμενικό πνεύμα συνδέεται με τον πολιτισμό. Δυστυχώς και η προσέγγιση αυτή δεν δίνει ικανοποιητικά αποτελέσματα γιατί προϋποθέτει ένα δυσεπάρμοστο διαχωρισμό ανάμεσα στις δύο έννοιες.

Σύμφωνα, τέλος, με μια τρίτη προσέγγιση, ο «πολιτισμός» χαρακτηρίζει ένα σύνολο λαών και κοινωνιών. Αποτελεί κοινό στοιχείο πολλών κοινωνιών και αναφέρεται σε ένα λιγότερο ή περισσότερο μακρόχρονο παρελθόν των κοινωνιών αυτών. Διακρίνεται από την «κουλτούρα» χάρη στον όγκο του. Ο «πολιτισμός» είναι ταυτόχρονα μια περιοχή και μια μορφή. Για να καθορίσουμε την περιοχή και τη μορφή ενός πολιτισμού οφείλουμε να μελετήσουμε, επιστημονικά, τα στοιχεία που οργανώνονται σε σύστημα μέσα σε ένα υπεριοικονωτικό σύνολο⁽⁴¹⁾.

Η έννοια της κουλτούρας εμπεριέχει πολλές αοριστίες και η χρήση της προκαλεί μεγάλη σύγχυση. Ο όρος «κουλτούρα» είναι ασαφής, χρησιμοποιείται με πολλές και διαφορετικές σημασίες και επιτρέπει ποικίλες ερμηνείες. Για τους ανθρωπολόγους, η «κουλτούρα» είναι ταυτόχρονα ένα σύστημα σκέψης, ένα σύστημα αξιών, ένα σύστημα κανόνων.

Ωστόσο, η έννοια της κουλτούρας, σήμερα, δεν περιορίζεται στις τέχνες και τα γράμματα ή σε ένα σύστημα αξιών και κανόνων αλλά σηματοδοτεί ένα συγκεκριμένο τρόπο ζωής. Ο Ρ. Ουίλλιαμς αλλά και άλλοι συγγραφείς συνδέουν, πολύ σωστά, την κουλτούρα με τις πρακτικές της καθημερινής ζωής. Η κουλτούρα δεν είναι ένα στοιχείο του «εποικοδομήματος», όπως υποστήριζε μια οικονομίστικη μαρξιστική αντίληψη, αλλά συνιστά

μια συνολική κοινωνική διαδικασία που παράγει τρόπους ζωής. Δεν είναι ένα στοιχείο της «υπερδομής» που αντανάκλα τη «δομή» ή που διαθέτει μια σχετική αυτονομία απέναντι σ' αυτήν. Αντίθετα, είναι πάνω απ' όλα πράξη⁽⁴²⁾. Η πολιτιστική δραστηριότητα, όμως, δεν απορρέει εκ του μηδενός αλλά προϋποθέτει την προγενέστερη εξέλιξη και επιδρά στη διαμόρφωση της υπάρχουσας πραγματικότητας.

Για τον Ρ. Ουίλλιαμς, η κουλτούρα δεν αποτελεί «αντανάκλαση» μιας παγωμένης κοινωνικής δομής αλλά συμμετέχει άμεσα και σε πρώτο βαθμό στη διαμόρφωση της κοινωνικής πραγματικότητας. Είναι μια δημιουργική δραστηριότητα, μια επικοινωνιακή πρακτική η οποία μετατρέπει την ατομική εμπειρία σε κοινή εμπειρία και οδηγεί σε ένα συγκεκριμένο τρόπο ζωής⁽⁴³⁾.

Ο Ρ. Ουίλλιαμς διακρίνει τρία επίπεδα στην κουλτούρα⁽⁴⁴⁾: τη «βιωμένη κουλτούρα», δηλαδή την κουλτούρα όπως τη ζουν οι άνθρωποι σε έναν ορισμένο τόπο και χρόνο· την «καταγεγραμμένη κουλτούρα», η οποία περιλαμβάνει τόσο την τέχνη όσο και τα καθημερινά γεγονότα μιας εποχής· τέλος, την «κουλτούρα της επιλεκτικής παράδοσης», η οποία συνδέει τη βιωμένη κουλτούρα με τις κουλτούρες διαφορετικών εποχών.

Η παράδοση συμμετέχει ενεργά στη διαδικασία προσδιορισμού της ταυτότητας. Αυτό όμως που αποκαλούμε «παράδοση», τις περισσότερες φορές δεν είναι παρά μια ηθελημένα επιλεγμένη και μυθοποιημένη εκδοχή του παρελθόντος. Η παραδοσιακή κουλτούρα μιας κοινωνίας έχει την τάση να ανταποκρίνεται στο σύγχρονο σύστημα αξιών και συμφερόντων και τούτο γιατί υφίσταται μια συνεχή επιλογή και ερμηνεία. Έτσι ορισμένα στοιχεία της παράδοσης τονίζονται σκοπίμως ενώ άλλα αγνοούνται. Η επιλογή αυτή καθιστά την παράδοση σημαντικό παράγοντα της σύγχρονης κοινωνικής και πολιτισμικής οργάνωσης που εξυπηρετεί συγκεκριμένα κοινωνικά συμφέροντα. Η επιλεκτική παράδοση, λοιπόν, είναι μια εκδοχή του παρελθόντος, η οποία χρησιμοποιείται για να επικυρώσει το παρόν και να το συνδέσει με το

- β) Μέσα στην ταυτότητα το υποκειμενικό και το αντικειμενικό συνδέονται σε κάθε στιγμή. Μια άλλη ταυτότητα από τη δική μου είναι για μένα ένα αντικείμενο, είναι αντικειμενική σε σχέση με μένα. Το υποκειμενικό και το αντικειμενικό δεν είναι παρά δύο όψεις της ταυτότητας, οι οποίες είναι στενά συνδεδεμένες μεταξύ τους.
- γ) Η ταυτότητα είναι ενεργός. Κάθε στοιχείο που εμπεριέχει επενεργεί πάνω στα άλλα και υφίσταται τις επιδράσεις όλων των άλλων.
- δ) Η ταυτότητα είναι μια ολότητα. Μια ολότητα όμως η οποία συνδυάζει διαφορετικά στοιχεία και μπορεί να αναλυθεί σε ένα σχεδόν ατέλειωτο παιχνίδι διαφοροποιημένων δράσεων.
- ε) Η ταυτότητα, τέλος, χαρακτηρίζεται από τη μεταβλητότητα όλων των πλευρών της, όλων των παραγόντων της, όλων των κατηγοριών της. Μεταβλητότητα των περιεχομένων της μέσα στις μορφές της, των μορφών της μέσα στα περιεχόμενά της.

Τα πέντε αυτά χαρακτηριστικά αποτελούν, κατά τον Ζ. Μπερκ, συστατικά στοιχεία μιας συλλογικής ταυτότητας. Στην πραγματικότητα, όμως, δεν βρίσκονται όλα σε κάθε ταυτότητα ούτε παρουσιάζονται στον ίδιο βαθμό. Οι συλλογικές ταυτότητες ποικίλλουν. Οι συλλογικές ταυτότητες, για παράδειγμα, της Ελλάδας, της Γαλλίας ή των ΗΠΑ έχουν διαφορετικά χαρακτηριστικά.

2. Ταυτότητα και κουλτούρα

Η έννοια της συλλογικής ταυτότητας συνδέεται στενά με την έννοια της κουλτούρας. Κάθε κουλτούρα τείνει να συγκροτήσει μια συλλογική ταυτότητα. Είναι η κουλτούρα που εξασφαλίζει τη συνοχή και τη διατήρηση της ομάδας. Προσφέρει ένα πλαίσιο αναφοράς απ' όπου αντλούνται τα μοντέλα συμπεριφοράς, τα

οποία ρυθμίζουν τόσο τις σχέσεις ανάμεσα στα μέλη της ομάδας όσο και τις σχέσεις της ομάδας με τις άλλες ομάδες. Προσφέρει επίσης ένα σχέδιο για το μέλλον, το οποίο επιτρέπει στην ομάδα να ονειρευτεί και να προσπαθήσει να το υλοποιήσει.

Να επισημάνουμε, καταρχάς, ότι υπάρχει μια σύγχυση όσον αφορά τις χρήσεις των εννοιών της «κουλτούρας» και του «πολιτισμού». Ο όρος «culture» (κουλτούρα) είναι πολυσημικός. Ιστορικά, εμφανίζεται προς τα τέλη του 12ου αιώνα και υποδηλώνει μαζί με τη θρησκευτική λατρεία –έννοια που γρήγορα εγκαταλείφθηκε– την καλλιεργημένη γη. Με την έννοια της καλλιέργειας του πνεύματος εμφανίζεται στα μέσα του 16ου αιώνα. Ο όρος «civilisation» (πολιτισμός) δεν εμφανίζεται παρά τον 18ο αιώνα για να υποδηλώσει τη διάκριση ανάμεσα στον «πολιτισμένο» και τον «βάρβαρο» και στη συνέχεια τον «εκπολιτισμό». Η πίστη στην πρόοδο και η αποικιοκρατία καθιστούν τον «πολιτισμό» έκφραση της δυτικής συνείδησης. Ο όρος περιλαμβάνει τόσο την υλική πρόοδο όσο και την «οικουμενικότητα» των δυτικών αξιών⁽⁴⁰⁾.

Σε ορισμένους συγγραφείς οι έννοιες «civilisation» (πολιτισμός) και «culture» (κουλτούρα) είναι αυστηρά συνώνυμες. Ο πολιτισμός ταυτίζεται με ένα ανώτερο επίπεδο κουλτούρας. Αποτελεί το αποδεικτικό σημείο ενός ορισμένου βαθμού προόδου της ανθρωπότητας. Χρησιμοποιώντας εξελικτικά κριτήρια, οι συγγραφείς αυτοί, κατατάσσουν ανάλογα ένα λαό ή μια κοινωνία στους «πολιτισμένους» ή στους «απολίτιστους».

Για να αποφύγουν τους κινδύνους των εθνοκεντρικών αξιολογικών κρίσεων και των αυθαίρετων ιεραρχικών διακρίσεων ανάμεσα σε «πολιτισμένους» και «απολίτιστους», άλλοι συγγραφείς, εγκαταλείπουν τα εξελικτικά κριτήρια και οδηγούνται στην υιοθέτηση αναλυτικών κριτηρίων. Ξεκινούν από την ανάλυση των εκδηλώσεων της κοινωνικής ζωής και ταξινομούν ορισμένα στοιχεία κάτω από τον τίτλο «πολιτισμός» και ορισμένα άλλα κάτω από την ένδειξη «κουλτούρα». Σύμφωνα με την ταξινόμη-

Η έννοια της «ταυτότητας» χρησιμοποιήθηκε αρχικά από τη φιλοσοφία και την ψυχολογία, μετά τον Β΄ Παγκόσμιο πόλεμο όμως θα περάσει και στις κοινωνικές επιστήμες. Η φιλοσοφική έρευνα αντιμετώπισε την ταυτότητα ως μνήμη (Λοκ), ως δέσμη αντιλήψεων (Χιουμ), ως τίμημα της πάλης για αναγνώριση (Χέγκελ), ως είναι προς θάνατον (Χαϊντέγκερ), ως πολλαπλότητα (Νίτσε, Φρόντ). Σύμφωνα με την τελευταία προσέγγιση, ο κάθε άνθρωπος είναι μια ολότητα που αποτελείται από πολλά εγώ, εκ των οποίων το ένα γίνεται ηγεμονικό χωρίς όμως να χάνονται τα άλλα.

Το αληθινό πρόβλημα της «ταυτότητας» είναι να σκεφτούμε το πώς αρθρώνονται οι πολλαπλές πλευρές της, χωρίς να ξεχνούμε ότι η «ταυτότητα» δεν γεννιέται από το μεμονωμένο άτομο, ούτε είναι ένα απλό προϊόν των κοινωνικών μορφών, αλλά συγκροτείται σε ένα πλαίσιο σχέσεων. Η «ταυτότητα» εμπειρικλείει πάντοτε τη διαφορετικότητα, τη σχέση μας με τους Άλλους και με τον κόσμο. Και εκείνο που προέχει δεν είναι τόσο η επιμέλεια του εαυτού όσο η φροντίδα για τον Άλλο, δηλαδή η αλληλεγγύη⁽³⁶⁾.

Η «ταυτότητα» αποτελεί αντικείμενο έρευνας της ψυχολογίας, της κοινωνικής ψυχολογίας και της ανθρωπολογίας. Η ψυχολογία ασχολείται με την ατομική ταυτότητα, δηλαδή με τη διαδικασία με την οποία ο «εαυτός» συγκροτείται σε σχέση με τον «Άλλο». Η κοινωνική ψυχολογία ερευνά την «ταυτότητα» σε επίπεδο ομάδων (συλλογικές ταυτότητες). Η ανθρωπολογία, τέλος, μελετά τις πολιτισμικές διαφορές ανάμεσα σε κοινωνίες καθώς και τους τρόπους με τους οποίους σε διάφορα πολιτισμικά συστήματα οι ανθρώπινες κοινότητες ορίζουν τον «εαυτό» τους σε σχέση με τους κοντινούς «Άλλους» (πολιτιστικές ταυτότητες)⁽³⁷⁾. Δεν υπάρχει καμία αντιπαράθεση ανάμεσα στην ατομική ταυτότητα, τη συλλογική ταυτότητα και την πολιτιστική ταυτότητα. Το ατομικό, το συλλογικό και το πολιτιστικό είναι άρρηκτα συνδεδεμένα μεταξύ τους. Η ατομική ταυτότητα δεν είναι

απομονωμένη, αλλά διαμορφώνεται, ιστορικά, μέσα σε ένα πλαίσιο συλλογικών κανόνων, κοινών πολιτισμικών αξιών και συμβόλων.

Η «ταυτότητα» δεν αποτελεί μια αδιάσπαστη ενότητα. Το ατομικό εγώ έχει πάψει εδώ και πολύ καιρό να θεωρείται ως μονάδα. (Ο Φρόντ αλλά και λογοτέχνες όπως οι Ρεμπώ, Πιραντέλλο, Προυστ, Μούζιλ, Πεσσόα κ.ά, το έδειξαν με ένα χαρακτηριστικό τρόπο). Το ίδιο ισχύει a fortiori και για την ομάδα. Ο Άλλος εμφανίζεται πλέον ως ένα συστατικό στοιχείο της ταυτότητας. Σε κάθε περίπτωση, η ταυτότητα των ομάδων δεν μπορεί να αφαιρεθεί από την εσωτερική της πολυπλοκότητα ούτε από τις σχέσεις της με το εξωτερικό περιβάλλον. Το πρόβλημα που τίθεται και που είναι δύσκολο να λυθεί, είναι πώς αρθρώνονται όλες αυτές οι σχέσεις. Η ιστορική εμπειρία μάς δείχνει ότι όλοι οι πολιτισμοί είναι δημιουργήματα ανταλλαγών. Στο μέτρο που μια ανταλλαγή εισέρχεται στα ήθη και ενσωματώνεται στην ταυτότητα του ατόμου ή της ομάδας, βυθίζεται μέσα στο βίωμα όπου γίνεται αδιαχώριστη απ' αυτό. Οι αλληλεπιδράσεις επενεργούν ποικιλοτρόπως. Η ανάλυση μιας συγκεκριμένης κατάστασης θα μπορούσε να μας αποκαλύψει εάν το αποτέλεσμα μιας αλληλεπίδρασης είχε διάρκεια ή όχι, εάν οι ανταλλαγές οδήγησαν στη σύνθεση ή στο συγκρητισμό. Η «ταυτότητα», λοιπόν, δεν υπάρχει από μόνη της, αλλά γίνεται από δάνεια και ανταλλαγές. Είναι το αποτέλεσμα συναντήσεων και διασταυρώσεων. Για να παραφράσουμε τον Ζ.Π. Σαρτρ, η «ταυτότητα» δεν είναι οι «άλλοι», είναι μάλλον μια «διαδρομή» σύμφωνα με έναν αφορισμό που αποδίδεται στον Μ. Φουκώ⁽³⁸⁾.

Ο Ζ. Μπερκ διακρίνει σε μια συλλογική ταυτότητα πέντε βασικά χαρακτηριστικά⁽³⁹⁾:

- α) Η συνέχεια και ο μετασχηματισμός. Δεν υπάρχει ταυτότητα χωρίς μετασχηματισμό. Πρόκειται όμως για έναν εσωτερικό μετασχηματισμό, για μια συνεχή ανανέωση και αλλαγή.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΡΙΤΟ

ΠΟΛΙΤΙΣΤΙΚΕΣ ΤΑΥΤΟΤΗΤΕΣ

Η ΣΥΧΝΗ ΕΠΙΚΛΗΣΗ, ΣΗΜΕΡΑ, ΤΩΝ ΕΝΝΟΙΩΝ ΤΗΣ ΤΑΥΤΟΤΗΤΑΣ, της αυθεντικότητας και της διαφορετικότητας αποτελεί μαν απάντηση σε μια διαφιλονικούμενη διαδικασία παγκοσμιοποίησης. Η έκρηξη της τεχνολογίας και της επικοινωνίας και ο πολλαπλασιασμός των ανταλλαγών σε παγκόσμια κλίμακα, ευνοούν την ομοιομορφία. Ταυτόχρονα όμως το αίσθημα της ιδιαιτερότητας και της διαφοράς αφυπνίζεται και εξεγείρεται σε όλα τα επίπεδα και σε όλους τους τομείς. Η σύγχρονη εποχή χαρακτηρίζεται από μια σοβαρή αντίθεση ανάμεσα στην ομοιομορφία που επιφέρει η παγκοσμιοποίηση και στις ιδιαιτερότητες που αισθάνονται να απειλούνται.

1. Η έννοια της ταυτότητας

Η έννοια της «ταυτότητας» είναι δύσκολο να οριστεί. Η «ταυτότητα» είναι μια λέξη αμφίσημη. Από τη μια μεριά, σημαίνει την απόλυτη ομοιότητα ή ισότητα ανάμεσα σε άτομα, ομάδες, απόψεις, πράγματα ή σύμβολα, τα οποία ταυτίζονται το ένα με το άλλο αντίστοιχα. Από την άλλη μεριά, αντίθετα, υποδηλώνει το σύνολο των χαρακτηριστικών που διαφοροποιούν κάποιον ή κάτι από κάτι άλλο. Και ανάμεσα υπάρχει μια αμφιβολία: «ταυτότητα» σημαίνει αυτό που κάποιος ισχυρίζεται πως είναι. Στην πραγματικότητα, όμως, οι ορισμοί των ταυτοτήτων ανήκουν στη δικαιοδοσία εκείνων που ορίζουν με όλες τις σημασίες της λέξης, δηλαδή σ' αυτούς που οριοθετούν, διαμορφώνουν και εξουσιάζουν. Και τούτο γιατί η επαλήθευση των ισχυρισμών για την ταυτότητα εξαρτάται μάλλον από τη δύναμη που έχει ο ισχυριζόμενος να επιβάλλει την άποψή του παρά από το δίκιο του⁽³⁵⁾.

πολιτιστικής επιδρομής. Οι ανισότητες, οι ανισορροπίες και οι εξαρτήσεις, όχι μόνο θέτουν φραγμούς στο διάλογο των πολιτισμών και εμποδίζουν τον αμοιβαίο εμπλουτισμό τους, αλλά επιπλέον οξύνουν τον μεταξύ τους ανταγωνισμό και απειλούν με αφανισμό πολιτισμικές παραδόσεις που επέζησαν ολόκληρους αιώνες.

Η εξασφάλιση της ισοτιμίας και του πλουραλισμού προϋποθέτει τον περιορισμό των ανισοτήτων και των ανισορροπιών – μια και η εξάλειψή τους είναι πολύ δύσκολο να επιτευχθεί – και τον εκδημοκρατισμό της επικοινωνίας σε όλα τα επίπεδα (τοπικό, εθνικό, περιφερειακό, διεθνές).

Οι διαδικασίες της γενικευμένης απορρύθμισης και της ενοποίησης των αγορών επικοινωνίας ενισχύουν τις σχέσεις αλληλεξάρτησης ανάμεσα στις χώρες του κόσμου και περιορίζουν την ανεξαρτησία και την πολιτιστική αυτονομία του εθνικού κράτους. Οι σχέσεις αλληλεξάρτησης, όμως, δεν αναιρούν την κυριαρχία αλλά μεταβάλλουν τις μορφές της.

Οι ισχυρές χώρες του Βορρά ασκούν μια παγκόσμια ηγεμονία μέσω του ελέγχου της επικοινωνίας, της επιστήμης, της τεχνολογίας και της οικονομίας. Ο συνδυασμός αυτών των παραγόντων οδηγεί σε μια πολιτιστική ομοιομορφία, σε πλανητική κλίμακα, που τυποποιεί το συλλογικό φαντασιακό και απειλεί τις πολιτιστικές ταυτότητες.

Ωστόσο, οι τοπικοί πολιτισμοί αντιστέκονται στην ισοπέδωση του εκδυτικισμού. Τα φαινόμενα μμητισμού δεν πρέπει να μας κάνουν να υποτιμούμε τις πολιτιστικές αντιστάσεις των ομάδων και των λαών. Οι ισχυρές τάσεις ομοιογενοποίησης ενεργοποιούν αντίρροπες τάσεις διαφοροποίησης. Ο κίνδυνος απώλειας της ταυτότητας από τη δημιουργία μιας παγκόσμιας αγοράς προκαλεί έντονες αντιδράσεις με άξονα την υπεράσπιση των ταυτοτήτων.

Η διεκδίκηση και διασφάλιση της πολιτιστικής ταυτότητας, όμως, δεν πρέπει να απολήγει στην εθνικιστική αναδίπλωση και

τον απομονωτισμό. Η απομόνωση υποθάλλει την ξενοφοβία και τη μισαλλοδοξία και οδηγεί στην πολιτισμική στασιμότητα, η οποία συντηρεί, με τη σειρά της, αναχρονιστικές και αυταρχικές δομές εξουσίας. Κάθε πολιτιστική ταυτότητα οφείλει να είναι ανοικτή, να κατανοεί και να σέβεται τις άλλες ταυτότητες.

Η πολιτισμική καθαρότητα είναι ένα επικίνδυνο ιδεολόγημα. Δεν υπάρχουν αμιγείς πολιτισμοί. Κάθε πολιτισμός διαμορφώνεται από τις επιδράσεις πολλών άλλων πολιτισμών. Ο πολιτισμός είναι πολλαπλότητα και διαρκής κίνηση. Μια πραγματικά πολυπολιτισμική κοινωνία δεν αποκλείει ούτε εξουδετερώνει τις κουλτούρες των ξένων και των μεταναστών αφομοιώνοντάς τις, αλλά τις θεωρεί ισοδύναμες με τη γηγενή κουλτούρα. Οι μειονοτικές πολιτισμικές παραδόσεις έχουν κάθε δικαίωμα αυτοκαθορισμού.

Σε κάθε περίπτωση, η πολιτισμική εξέλιξη είναι αναπόφευκτη. Εκείνο που προέχει, ωστόσο, είναι η διασφάλιση της πολιτισμικής ποικιλίας και ο ισότιμος διάλογος ανάμεσα στους πολιτισμούς, πράγμα που θα επιτρέψει τη δημιουργία νέων συνθέσεων, νέων πολιτισμικών μορφών. Χρειάζεται να καθορίσουμε μια στρατηγική των διαπολιτισμικών σχέσεων που να στηρίζεται όχι μόνο στον αμοιβαίο σεβασμό και στην αλληλοκατανόηση, αλλά και στη σύνθεση των διαφορών.